

АНАТОЛЬ ГАЛАН

Будні
советського
журналіста

ПЕРЕМОГА

Б У Д Н І
С О В Е Т С Ъ К О Г О
Ж У Р Н А Л І С Т А

ANATOL HALAN

АНАТОЛЬ ГАЛАН

DIAS HABLES DEL
PERIODISTA SOVIETICO

БУДНІ СОВЕТСЬКОГО
ЖУРНАЛІСТА

diasporiana.org.ua

« П Е Р Е М О Н А »

Buenos Aires 1956 A r g e n t i n a

« П Е Р Е М О Г А »

Буенос-Айрес 1 9 5 6 А р г е н т и н а

Обкладинка роботи

Марка Боннефоя

Тираж 1000 примірників.

День тяжко розплющував повіки. Йому завало дивитися на світ густе, наче з молока, повітря. І все, що виринало з повітря: трамваї, візники, прохожі, — мало якийсь фантастичний вигляд, бо одразу ж губилося знов, і лише тиллові контури маячили хвилю-дві, поки остаточно не пропадали.

Того осіннього дня я зайшов до господарської установи, де служив, щоб лише попрощатися з колегами. У мене в кишені лежав службовий наказ, який робив мене співробітником і виїзним кореспондентом столичної урядової газети.

Після приятельського потиску рук численних рахівників, бухгалтерів, діловодів і друкарок, я постукав до директора.

— А, заходь, заходь. То ти, я чув, нас покидаєш? Шкода. А чого тобі, власне, бракує?

— Моеї сфери, Степане Марковичу, — відповів я, посміхаючись.

— Сфери... Так, так. Ех, ви, романтики! А ти знаєш, який тяжкий шлях ти собі обрав?

— Я не розумію вас, Степане Марковичу. Тяжкий? У советських умовах?

— Саме в советських умовах. Тобі двадцять п'ять, а мені п'ятдесят. Поживеш — побачиш.

Він, без сумніву, багато знав, цей старий, з дореволюційним стажем, член партії. І він ставився до мене, безпартійного, з дивним довірям.

— То, по-вашому, сидіти й не рипатись?

— Я б не рипався. Значно безпечніше писати службові листи до підлеглих філій або доповідні записки Раднаркомові, ніж статті в газетах. Лишишся?

— Ні.

— Ну, то справа твоя. Силувати не можу.

Пізніше я не раз пригадував ту батьківську пересторогу.

ЛЯБОРАТОРІЯ КРИТИЧНОЇ ДУМКИ

Так називав нашу редакцію “командир”, він же головний і відповідальний редактор, Євген Іванович Касяненко. Сівши на редакторське крісло після смерті першого редактора — фундатора газети, “полум'яного комунара”, як його називали, Василя Блакитного, будучи людиною високоосвіченою й інтелегентною в найкращому розумінні цього слова, Касяненко старався підібрати відповідний фаховий апарат. Але “командирові” не дуже щастило. В той, ще непівський, час особливо був діючим партійний протекціонізм, і до редакцій слали членів партії, зовсім не рахуючись з тим, чи вони хоч трохи відповідають редакційним вимогам.

Касяненко хапався за голову.

— Знов дубового пня прислали, — казав він, — не може зв'язати й двох слів. — Ось, послухайте:

“Голова колгоспу похнюпив уста і зробив розчарований відрух тілом...” — А, щоб тебе похнюпило з твоїм відрухом!

Євген Іванович одягав шапку-ленінку, (з гудзиком посередині) і йшов до ЦК сваритись. Кінчалось це все ж таки тим, що редактор махав рукою й говорив:

— Хай сидить. Дайте йому щось читати, може, набереться розуму й навчиться.

“Лябораторія критичної думки” насправді була найгамірнішою установою міста. Стрекотли машинки. Коридорами безперестанку бігали співробітники, балакучі і сміхотливі. Коли додати ще численних відвідувачів, місцевих і приїжджих, то стане зрозумілим, що про якусь зосереджено-творчу думку не могло там бути й мови. Матеріал приносили готовий, з дому, а тут лише його передрукувували.

Привілей мав тільки редактор. Збираючись щось писати, він кликав секретаря й казав йому:

— Гони всіх до чорта, я покищо не існую.

Секретар-блондин з великою головою й грубим обличчям — популярний в той час письменник, Іван Кириленко, питає:

— Євгене Івановичу, а коли прийде Чубар?

— Ну, Чубар! Ти що, смієшся? Чубар не прийде, а викличе до себе.

— Все ж таки . . .

Касяненко блискав окулярами, що трималися на самому носі.

— Іване, зачини двері з того боку, пожартуємо, коли напишу передову.

Дух у “лябораторії критичної думки” був невимушений, товариський. Ніхто нікому не під-

ставляв ніжки, бо знали, що “командир” того страшенно не любить, і донощик-підлабузник обов’язково попаде колись під “скорочення шта-ту”.

Ще, борони Боже, було заговорити при редакторові російською мовою. Нахмуриться, поскубе під губою борідку-трикутник і питає:

— Так і мама твоя говорила?

І більше ні слова. Навмисне не помічає з тиждень, сердиться.

Ще він нікого тоді не боявся. — Здібний інженер, що волею партії став головним редактором урядової газети, редактором не менш здібним, сміливим, принциповим. Це він увів, як правило, майже щоденні фейлетони Остапа Вишні, фейлетони гострі, ущіплені, такі, що не зважали на особи, і урядова газета, стандартним своїм змістом досить занудлива, відразу підскочила в тиражі, зробилася популярною, особливо серед селянської маси. Мені доводилося спостерігати, як дядьки, що приїздили на базар, питали в продавця газет:

— Сьогодні “Вісті” з Вишнею чи без?

— З Вишнею.

— Тоді дайте.

Без Вишні не брали, бо “що там читати?” Проте, саме в той період читати було що навіть у “Вістях”. Касяненко широко ставив українсь-

ку економічну проблематику, притягав до співучасті вчених, письменників, мистців, усіма силами старався позбавити газету специфічної советської сірости.

НЕЗВИЧАЙНА ЗУСТРІЧ

І ЗВИЧАЙНІ ВРАЖЕННЯ

Якщо вільно мені похвалитися минулим, то можу сказати, що я теж нічого тоді не боявся. Я ліз у кожну щілинку з єдиним бажанням: знати. Знати якомога більше. Касяненківська школа скріплювала нашу національну свідомість. Ми вважали себе за “будівничих кращого життя”. Ми були носіями ідеї, в яку тоді вірили. Вірили, що “на оновленій землі не буде пана — супостата, а буде син, і буде мати, і буде правда на землі”.

Ми добре бачили, що життям (на периферії) здебільша керує шумовиння. Учорашній плебей, дорвавшись до м'якого крісла, уместився на ньому з чобітьми, і був зовсім не від того, щоб перед ним згиналися, запобігали ласки, звеличали. Отаких плебеїв ми нещадно здемаскували, після наших дописів вони летіли з крісла сторч головою й опинялися “на своєму місці” — коло ниви або заводського станка.

Пам'ятаю, як одного разу хрипів у телефон редактора начальник якоїсь окружної міліції, домагаючись узнати, “яка сволоч написала про нього”. Редактор відповідав коротко: Ім'я кореспондента є таємницею редакції. Якщо факти

не вірні, можна це оскаржити через суд, і дописувач буде тоді покараний. Звичайно, “начміл” нікуди не скаржився, бо не мав підстави. За тиждень на його місці була вже нова особа.

Тепла вечірня сутінь збирала натовп на пішоходах. Уже включили електричний струм, і він бризнув, блискавично покотився вгору, сочнями ламп осяяв брук, будинки, людей. Луна кроків, розмови, сміх, трамвайні дзвінки, гуркіт авт зливалися в ту “симфонію”, що її любили оспівувати поети-урбаністи. Правда, вона має щось привабливоче, особливо в молоді роки, коли й ти сам — рух і пісня.

У новенькій шкірянці, (мода того часу) в чоботях з високими халявами й штанах військового фасону, з течкою в руці, я йшов на південний Харківський вокзал. Мені до нього не було далеко, і я майже завжди уникав транспортно-го сполучення, тим більше, що сидяча праця конче вимагала піших прогулянок. За дорученням редакції я їхав у Причорномор'я.

Того разу я не мав зайвих хвилин. Годинник показував 8, а о 8 годині і 15 хвилин уже відходив мій поїзд.

Квиток куплено без перешкод, бо кореспонденти газет користувалися правом “окремого віконця”, тобто позачерговости. Підходжу до широких дверей на перон — не пускають.

— Чому? Адже за 7 хвилин відправка . . .

— Вам сказано — не можна!

Он як! Ну, то мені на це “не можна” плювати. Я знаю інші виходи з вокзалу.

Кілька стрибків угору, кілька вниз, далі запасним коридором, і я через вузькі дверцята просмикнувся на перон.

Що за лиха причина? Абсолютно нікого нема. І поїздів нема, хоч мусіли б стояти. Раптом бачу: іде один “тип” у новій шкірянці, трохи далі — другий. Пильно на мене подивилися й проминули. Слідом ціла група однакових “типів”. Ідуть якимось чудно, віялом, а всередині низенька постать з безволосим, жонополібним, скопчеським обличчям — перший секретар ЦК КП(б)У, всевладний господар України, Станіслав Косіор. Порівнявшись зі мною, “типи” вивчаюче оглянули мене, презирнулись, кивнули один одному головою й подались. Так, уперше лицем до лица, за два кроки, бачив я господаря в оточенні надійної “залізної когорти” — ГПУ. А в поїзді, ритмічно погойдуючись на верхній полиці, я зрозумів: мене не арештували лише дякуючи моїй шкірянці: подумали, що я “свій”.

Між іншим, Косіор рано почав боятись. У той час, коли Петровський або Чубар, не говорячи вже про Скрипника, Шліхтера, Затонського й інших, вільно собі або принаймні під непо-

ну з великим, плетеним з лози, кошем коло ніг.

Підсів, познайомився.

— Як вас зовуть?

— Наталка.

— А далі?

— Сіра.

Я не міг стриматися від посмішки. Адже, хвилину тому, я думав: і небо, і вода, і люди — усе сіре.

— Чому ви посміхнулися?

— Бо ви зовсім не сіра.

— Як то?

— Ви блискуча.

Дівчина не зрозуміла компліменту. Вона дістала з торбинки дзеркальце й перевірила: що в неї блищить? Може, ніс? То не від безсоння, даруйте . . .

Вона була гарна і зовсім юна. 17-18 років. Годі випускали таких “скороспілок” з педшкіл і кидали на села.

Наталка боялась їхати.

— Не знаю, що то за Нова Маячка, які люди, яка школа, як я викладатиму перші дні . . .

Ми довго з нею говорили. Я заспокоював, радив бути сміливішою, адже не святі горшки ліплять, а крім того, Нова Маячка — велике село. там є старі, досвідчені педагоги, і вони мусять допомогти. Нарешті, пообіцяв заїхати в кін-

ці своїх мандрів, щоб переконатися, чи влаштувалась Наталка Сіра по-людському.

Дівча дуже зраділо цій обіцянці.

— Приїжджайте, ви ж журналіст, вам цікаво. І я вас буду чекати.

Я зійшов з пароплава і бачив над собою дві блакитні квітки з-під дешевенької хустини, зав'язаної тюрбаном, як у жінок-мусульманок. І бачив тугу на обличчі, очевидно не за мною, випадковим супутником, а за рідним селом, за мамою, від якої пішла на свій хліб, в життя невідоме, самотійне і тому лячне.

Ось вона, знаменита Кахівка. Власне, нічого примітного в ній нема. Звичайне собі містечко. Значення її — символічне, бо тут відбувалися страшні бої білих з червоними, і саме Кахівка була переламним пунктом для дальшої й остаточної перемоги большевиків.

Кахівку тоді майже спалили, а Дніпрова вода була червоною від крові. Тепер містечко поновлене. Ходять люди, бігає дівчора, життя тече нормальним порядком.

Дуже вразила мене величезна кількість свійських птахів — качок і гусей. Справжні хмари на березі. А в їдальні так само можете вибирати: гуску або качку. І порція така, що треба відпукати поясок у середині Обіду чи вечері.

Всі приїжджі, в тому числі і я, накинулись

на смачну, ще й дешеву, птицю. Хоч голоду в гої час не було, але не кожен день могли собі дозволити в столиці таку розкіш. Їли, аж за вухами лящало.

Куди ж їхати тепер? Мене цікавили советські господарства, так звані "радгоспи". Цікавила організація праці в них і побут робітників. Касяненко перед від'їздом (по секрету) напучував:

— Подивись там добре, як живуть советські помішки (директори), чи не тиснуть своїх підлеглих, бо є скарги . . .

У кінці третього дня, коли я вже досить задоволівся дешевими качками й гусьми, сусідом біля мого ліжка в неохайному тісному "заїзному дворі" став якраз директор радгоспу ім. Карла Маркса. Розговорилися. Чоловік ще не старий, але "битий", бувший будьоновець, якраз тут, у свій час, рейдував.

— Хочеш до мене? — спитав він не дуже гостинно.

— А чому ні? Мені однаково.

Отже, вранці, ми поїхали. Тяжка "тритонка" кілька разів застрягала в мокрому степовому чорноземі. Тоді ми її пхали всі разом і всі разом лаяли. Степ, наче навмисне, робив перешкоди. 3-4 кілометри і — стали, і напружуємось коло машини, тягнемо з усіх сил. Я думав: не

дуже приємно було б тут заночувати. Простір — куди не кинь оком. Ані деревини, ані кущика. Тільки курай або перекотиполе стрибає великими м'ячами в усіх напрямках. Відверто кажучи, я не прихильник степу восени. В тій холодній неосяжності якось губишся, відчуваєш себе порошиною, залежною від вітру, мокроти, і... доброго чи недоброго серця зустрічних людей. Проте, ми без особливих пригод, тільки досить пізно, дісталися до радгоспу. Директор скерував мене в "заїзд", я подякував і пішов на спочинок.

ном нависав круглою блакитною мискою, бо ніщо не заважало йому спускатися до землі. Птахи щебетали в повітрі. Очевидно, вони не збиралися будь-куди перелітати, бо це ж південь, майже безсніжний, а за яких сотню кілометрів — берег теплого моря. В крайньому разі, птахи могли майнути в недалекий Крим.

Трійка баских директорських коней була копитами, і легка тачанка від тих кінських порухів дзвеніла всіма своїми пружинами. Помічник директора, український німець, і, видно, хитрий-прехитрий, наказав конюхові “промчати” товариша кореспондента. І ми мчали кілометрів дватри дійсно, як вихор.

“Ех, трійка, птиця-трійка, хто тебе вигдав?!”

Ці слова М. В. Гоголя стояли мені в думці, коли добре наїждженою, широкою степовою дорогою, розмашним бігом, як змії витягшись, неслися білі коні.

Тут колись були володіння скитів. Степ ще береже реліквії їхньої доби — кам'яних ідолів, розкиданих по безкрайому обширі. Їх не прибирають, бо в музеях цього добра вже досить, а камінь сам по собі ні до чого. Хіба радгоспівський чабан посидить на такому ідолі, подивиться на грубо-витесане обличчя й подумає: “Ну, й божища ж були в людей!”

За годину ми вже прибули в виноградне господарство. Поки я зліз із тачанки, помічник директора метнувся в контору й вийшов звітти в супроводі двох людей: винороба й старшого бригадира. Обидва по-дружньому стисли мені руку і запросили до величезного, добре обладнаного льоху, бо це ж найкраще, чим може похвалитися виноградне господарство . . .

Почали розповідати мені, як виробляється вино, і разом частували:

— Оце токайське, а це мускат, а це лідія, а це кагор . . .

Я пробував по два-три ковтки кожного, не здаючи собі справи про вплив тої мішанини на ослаблїй після безсонної ночі організм і про... підступний намір моїх гостинних господарів. А за півгодини я відчув, що мені якомога швидше треба тікати.

Не дуже впевнено вийшов я з льоху. Мене підсадили на тачанку, біля ніг поставили (на дорожку) чвертьвідерне барильце ріслінгу, і я отак безславно, нічого не побачивши й не занотувавши, від'їхав.

Пам'ятаю лише, що, їдучи, казав помдиректорові:

— Якщо покладете мене знову спати з мишами, то хай вас холера візьме . . .

Помдиректора запевнив, що нієї ночі я не

бачитиму жодної миші, бо він везе мене прямо до себе.

Я спав півдоби, а десь коло 11 ранку попросив німця, щоб мене доставили до Асканії Нової, бо... я там мушу неодмінно сьогодні бути.

Насправді ж я повинен був махнути рукою на Карло-Марксівський радгосп, бо його господарі мене перехитрили, "унешкідливили". Після того випадку я більше ніколи й ніде, будучи в службовому відрядженні, вина не пробував.

АСКАНІЯ НОВА *)

Перш, ніж розповісти про цю "перлину українського степу", мушу трохи спинитися на її історії:

Колоніст з колонії "Молочна", німець Фальц шунав простору для своєї діяльності. Видавши свою єдину доньку за Фейна і діставши відтоді дозвіл від російського царя називатися Фальцфейном, він разом із зятем купив у герцога Ангальт-Кентського частину земель, що їх подарувала герцогові за якусь послугу Катерина II.

Фальцфейни були багаті й задумали величезну, за своїм розмахом, справу.

На солонцевому степовому ґрунті не ростуть дерева. Отже, по-перше, влаштували штучне зрошення та насадили кілька тисяч різноманітних рослин.

Не можна перерахувати всіх їхніх назв. Вони прибували з Німеччини й Італії, з далекої Ка-

*) Державний заповідник "Чаплі" в Херсонській окрузі, загально біля 32.000 гектарів, де збережено великий шмат неораного степу. Тут же знаходиться звіринець рідкої, або вигибаючої звірні (до 500 видів).

ліфорнії, з тропічних країв. Як кволі діти, діставали материнський догляд на чужині, мінеральне живлення, неймовірну турботу, і... починали рости.

Звичайно, цьому в значній мірі сприяла близькість моря, теплий, порівнюючи, степовий клімат, але не так просто було діждатися, коли саженці зашумлять листям, дадуть тінь і прохолоду.

Настирливі Фальцфейни діждались. Власне, вони не сиділи склавши руки. Під їх доглядом і керівництвом викопувались штучні ставки, насипалися штучні пагорби, влаштовувались гроти й альтанки, будувались загопи та вальєри*) для майбутніх четвероногих і перистих мешканців.

Поволі виростала казкова оаза, а коли вона наповнилась криком і співами живих істот, коли на цілий світ пролунала слава невтомним господарям, які на голому місці створили небачену в країні природу, тоді відчули Фальцфейни задоволення трудивників, що мають право спочити...

І це чудесне господарство потрапило до рук непрошених спадкоємців — большевиків.

Було, скажемо, право націоналізації земель, нерухомого майна, але мусіло зберегтись і право на... пошану. Мусіли принаймні височіти серед парку погруддя Фальцфейнів-чародіїв, що залишили дорогий подарунок Україні...

*) Великі клітки-хати.

Е, ні. Для большевиків Фальцфейни тільки "німецькі капіталісти, яким не було куди дівати грошей, і тому вони їх вклали в ботанічний і зоологічний парк. "Sic transit gloria!"

Проте, не будем вимагати подяки від істот, що на подяку не здатні. Пройдемо по заповіднику й побожно розглянемо дива, які з Фальцфейнових задумів з'явилися в українському степу.

Ось якесь дивовижне стадо. Це — гордість Асканії — понад сімдесят голів зубро-бізонів, штучно виведеної, надзвичайно міцної породи, що майже зезла з лиця землі. Страхітлива тварина, вреті-решт, слухняна. Її не важко привчити до ярма, а тоді кладіть сто пудів і "вйокайте". Забагато не буде. Між зубро-бізонами кілька яків, довгих, з величезними рогами.

Стадо пасеться, а двоє кінних пастухів з триметровими бичами пильно стежать, щоб не відбилась якась тварина.

Наближаємось до парку. Ідемо алеєю, такою неприродною серед степового простору. Алеї тут, звичайно, багато. Не беруся з пам'яті наводити цифру обсягу парку, але вона дуже поважна.

Сконцентрована в цьому парку багатюща флора дає притулок і захист світовій фауні. Так, світовій, бо навіть американський славнозвісний за-

Ми наближаємось до великої загорожі, де пасуться коні Пржевальського. Зоотехнік відчиняє ворота, але мені йти за ним не радить.

— Коні ці, — каже він, — страшенно дикі і злі, особливо жеребці. Мене вони знають, а на нову людину дивляться з підозрою. Коли б ще не трапилося лиха . . .

Я дивлюся крізь загороду на міцного жеребця-водія. Міряю очима могутню спину, і мені згадується "Буцефал" Олександра Македонського.

— Кожен такий кінь, — продовжує зоотехнік, — коштує п'ятнадцять тисяч карбованців золотом. Сума, як бачите, поважна.

Ми оглядаємо цікаву живу колекцію гібридів. Ось суміш звичайного жеребця і зебри: рудий з чорними смугами кінь, дуже виносливий на роботі. Далі — овечі гібриди різноманітного росту, руна, кольору. Всіх не запам'ятаєш!

Особливо я був ще вражений величними отарами загалом тридцятитисячного стада овець.

На зеленому килимі, наче строкаті мерехтливі хвилі, меряноси, цигей, білі й рожеві (гібризовані) каракули. І з чотирьох боків, як наглядачі, страшні степові вівчури.

Пастух, власне, може відпочивати, бо хвостаті помічники не потерплять жодного дезертирства із стада, і дезертир буде одразу завернений назад.

Ідемо до загороди сарн, антилоп, маралів. Потім на черзі є птахи, сотні порід птахів, від павичина до колибри, від папуги до пелікана.

Два дні оглядаю я асканійський заповідник, і, за словами мого провідника, побачив тільки половину.

А біля готелю вже (за умовою) турчить — кличе авто. З неохотою, з жалем сідаю. Зоотехнік, що проводить мене, розуміє мій настрій і каже:

— Ех, мало ви побули. Ще б хоч днів три-чотири . . .

У зоровій пам'яті відкладаються чарівні гроти, альтанки, ставки. Вклоняються навздогін туї, пальми, чинари. Різноголосий пташиний хор супроводжує наш від'їзд...

«РАБГОСПИ»

З радгоспами я пізніше познайомився гакож. Я їх об'їхав десятки, і тому характеризую цей советський витвір загально.

Отже, що таке радгоспи у своїй суті?

Якщо відома вам назва “економія”, або, як говорили на селі, “окономія”, то між першим і другим можна поставити знак рівності. Різниця тільки та, що “економія” була власністю поміщика, а радгосп є власністю держави, багатократно збільшеною в своєму об'ємі.

Питання робітничої сили в радгоспі трактується дещо інакше, як у старій “еконومی”. Там (перел революцією) робітник був вільнонайманий. Він ставив певні вимоги поміщикаві, і коли їх не додержувалося, кидав роботу, брав “ропот” і відходив.

З радгоспу так собі просто не відійдеш. Бо пришиють літунство. (У советській державі робітника “прикріплюється” до певного виробництва, як галерника до галери). Бо кожен, хто працює, мусить бути світомим будівником соціалізму. Бо уряд носить офіційну назву “робітничо-селянського”, а звідси робітник у радгоспі й селянин у колгоспі є до деякої міри учасниками

уряду, і не сміють його компромітувати через якісь “неетичні” (в тому числі й перехід на інше місце праці) вчинки. Інакше кажучи, робітник у радгоспі є раб. Так і називали в народі ту організацію: рабгоспи.

Відаємо належне технічним удосконаленням советських “еконемій”. Електрика, радіо, кіно, громадська лазня, пральня, дитячий садок, школа — усе це ви знайдете майже в кожному радгоспі. Але ми розглядаємо питання під кутом зору **приватного становища** людини. І тут, не зважаючи на всі перелічені “блага”, бачимо неозброєним оком: людину й індивідуально й масово в радгоспі упосліджено, зведено до становища двоногої худоби.

Ніякого 8-ми годинного дня праці там не існувало. Бо були “перми виробітку”, були години “для підтягування відсталих дільниць”, були ще й “понадурочні”. Фактично, робітник мав у своєму розпорядженні лише 8 нічних годин.

Є в радгоспі-“еконемії” й поміщик. Це — директор. Цю персону не можна прирівняти до управителя колишнього поміщицького маєтку. Управитель залежав від свого пана. Директор радгоспу є сам собі пан. Хто сконтролює його дії? Державна ревізія? Але ж там свої люди, партійці, яким можна вілтранспортувати продуктивний “подаруночок”, що його вистачить на весь рік...

Директор радгоспу, як правило, постачав у-сю комуністичну “знать” свого району й області, а тому на різні дрібні грішки директора та “знать” дивилася крізь пальці.

Директор мав розкішне приміщення, всебічну побутову обслугу, верхових коней, автомашину. Всі гарні дівчата і жінки, що працювали в радгоспі, були, так би мовити, “потенційними” коханками товариша директора.

Хай не лякає вас слово “всі”, бо з “усіх” він мав вибір за своїм уподобанням. І спробуйте зроби-ти опір. Директорський гнів, не маючи права де-юре, допече де-факто. Тож чи не простіше скоритися? І скорялися. Зате мали першість у розподілі дефіцитного краму, мали легшу й біль-ше оплачувану працю, словом, жили, як слід.

Між іншим, характеристичне явище: в абсо-лютній більшості тих радгоспів, що мені довело-ся їх відвідати, директорами були росіяни: Щег-лов, Євдокімов, Брагін, Тверской і т.д.

Я подавав метрові рапорти редакторові (не для преси, а для відому) про різні темні справи в радгоспах. Знаю, що ті рапорти фігурували на нарадах ЦК партії (редактор був членом ЦК), а чи дали вони дієвий ефект, сказати тяжко. Скор-ше, не дали, і советський поміщик, діставши пи-сьмову чи усну догану, лишався на своєму місці.

Взагалі на тому посту рідко траплялася по-

рядна людина. Бо якщо й прийшла вона поряд-ною, то незабаром бути нею переставала.

Де ж там утриматись від проявів своєї вла-ди, коли ти “єдиноначальний”, живеш у степу, за 70-100 кілометрів від найближчої станції, таким собі степовим князем. До того ж, інтелігентів ди-ректорами не призначали. Це були або бувші вій-ськові — будьоновці, матроси, чекісти, або не-доучки, що їм академічна премудрість не пішла в голову, і тому їх вирядили ближче до природи.

Советські “економії” завжди справляли на мене якесь гнітюче враження, і я був дуже задо-волений, коли вони лишались у мене позаду.

ЧИСТКА ВІД . . . ПОРЯДНОСТІ

Того дня, коли я повернувся, Харків почав партійну чистку. Члени і кандидати партії хвилювалися, як хворі перед операцією. Адже йшлося про "хлібну книжку" (так називали партквиток), без якої, не маючи досить у голові, трудно жити під советським сонцем.

Я зайшов для звіту до Касяненка, але він махнув рукою.

— Не до того, товаришу. Хай уляжеться ця катавасія.

Катавасія ж мала затягтися надовго, бо чистили не поспішаючи, як кажуть росіяни: "с чувством, толком и расстановкой". Сьогодні, скажемо, комісія (з надійних, перевірених і пересіяних твердокаміньних більшовиків) приходила в одну установу, "сповідала" там докладно комуністів і йшла кудись писати висновки.

Тимчасом інша установа чекала, коли це страхиття зарітає до неї. Казали: за три дні. Потім три дні виростали в тиждень, ще далі — в два тижні або в місяць. І на протязі всього цього очікуваного періоду підлеглі чистці готувалися і тремтіли . . .

Нам, вільним козакам, було смішно, і ми не

без злорадства думали: потрусіться трохи, це вам не державою керувати...

До мене пристав, як березовий лист до тіла в лазні, один редакційний партієць. Просив виступити "за".

— Але я ж тебе, власне, не знаю, — казав я з досадою. Чи ти мій земляк?

— Неважно, — відповідав партієць. — Хто перевірить, що ми лише пару місяців знайомі? Кажі, знаєш від часів громадянської війни, як відданого революції, як непримиренного борця за соціалізм. Що тобі, тяжко? А твоє слово, як донбасівця, буде щось важити.

Я був членом вседонезької літорганізації "Забой". На цій підставі мій колега по перу думав, що я мав якесь стає в відношення до копальні. А я в копальні бував лише принагоді. І мені хотілося сказати: — Знаєш що? Іди ти до біса! Теж мені знайшов рекомендацію!

Проте, умовились, що я подам письмову заяву на ім'я комісії по чистці з доброю для нього характеристикою.

Партієць, прийшов час чиститись партійним журналістам. Чистка відбувалась у приміщенні редакції "Вістей", де я зустрів кілька добре знайомих осіб: поета Івана Кулика, його жінку Люціану Пшонтек, Івана Кириленка та інших.

Але я хоч з'ясувати, що таке чистка партії

на практиці. Це, насамперед, вивертання своїх власних потрехів. “Де, коли й від кого народився? Як виховувався? Ким працював? З чого жив? З ким одружився? Чи не вінчався, бува, в церкві?”

Далі починалося запевнення, що ти більшовик... Брав участь у громадянській війні, досить людей звів із світу. (Коли б існувала традиція здирати скальпи в забитих, це було б найкращим доказом відданості більшовизмові).

Праця в Чека належала до найпочесніших обов'язків. Колишніх чекістів “сповідали” мало, вони були поза підозрою. Словом, чим більше був хтось у житті брутальним, нещадним, кривавим, тим співчутливіше дивилась на нього твердокамінна комісія по чистці.

Редактор Касяненко проходив чистку з почуттям власної гідності. Спокійно розповів, що народився в сім'ї інтелігента, був за свого студентства в гуртку соціалістів-революціонерів, потім вступив до компартії. Особливих заслуг перед революцією не мав, але не мав і покарань. Працював за своїми здібностями.

Жодної пози, запобігання, жодних відомостей, розрахованих на ефект. Так могла поводити себе людина, яка стояла на голову вище від свого оточення.

Зовсім протилежну натуру виявив мій “під-

захисний”. Він не розповідав, а ораторствував. Був особистим ад'ютантом Котовського, брав участь у численних боях, проливав свою кров...

І на обличчі в цей час було написано: бачите, який я герой? Хіба ж можна мене вичищати?

Загальну напівспівчутливу, напівворожу увагу привернула Піонтек. Вона мала нещастя народитися від фабриканта, а це в советській дійсності трактувалось, як особиста провина. Нам, вільним людям, тепер це смішно, але зовсім не до сміху було там, коли тебе ганяли, як зайця, тільки з тієї причини, що твій тато був куркулем, або священиком, або офіцером.

Отже, Піонтек призналася в своїй тяжкій провині й безпосередньо за цим розповіла про родинну драму: батько не то поранив, не то забив матір.

Від цього спогаду Піонтек зімліла й її приводили до свідомості, бризкаючи водою в обличчя. Комісія по чистці пошепталась і звільнила партійну жінку від дальших запитань.

Викидали з партії, здебільша, за приховання минулого. Непрестимим гріхом уважалася служба в українській армії. Бувшого петлюрівця вичищали, як кажуть, з тріском, без права оскарження, як ворожий елемент, що проліз у партійні ряди. А зрештою, все залежало від комісії: як вона подивиться на справу

ТРАКТОРОБУД

У “лябораторії критичної думки” журналісти сиділи мало. Ввесь час вони моталися по установах і підприємствах, не лише для того, щоб викривати хиби, а й з метою вибрати і показати краще, що має соціалістичне будівництво. Таким чином, одного, вже весняного, ранку я поїхав на недавно відкритий завод Тракторобуд — гордість столичної індустрії.

На величезному пустирі, недалеко від приміської станції Лосево, піднеслися дво- і триповерхові корпуси заводу. Враження, справді, гігантське. Звідси по всьому краю побіжать сталеві коні й витиснуть худоребру конячку селянина, легко й швидко оброблять його поле. Я не знав тоді, що трактор — це маска, що всі цехи пристосовані до виробу інших машин, тих, які топчуть поля й убивають людей.

Тимчасом виробляли трактори. Директор заводу покликав молодого інженера й наказав йому ознайомити мене з виробництвом.

І ось ми пішли через скреготливі цехи. Схиляємось над варстатами, говоримо з робітниками, дивуємось . . . Власне, дивуюсь я, бо інженерові той увесь виробничий процес відомий, як мені друкарська машинка.

Шукаю на обличчях робітників ентузіазму й не знаходжу. Чому? Адже в віршах поетів — початківців завжди фігурує робітник, який горить будівним патосом . . .

Раптом усвідомлюю: поезія — одне, життя — проза — інше. Робітник дбає, щоб чогось не попсувати, бо за це карають. Робітник зосереджений і мовчазний. Нишком він позирає на цехового годинника й хоче, щоб скоріше скінчився день.

Робітник — найпочесніше звання в ССРСР. Для робітників робилася революція, тепер вони задоволені . . .

І відчуюю я всіма фібрами душі життєву неправду. Робітник скрізь — механізм, частка машини, хоч і розумна. З роками він “механізується” все більше, в ньому притуплюються почуття краси, творчих шукань, високих поривів серця. І я подумав ще: Чому ж поет, що оспівує заводську працю, не спішить до неї? Чому партійні вельможі, розпинаючись на словах за робітника, вихваляючи “найпочесніше звання”, дуже раді, що те звання в них уже позаду, а тепер — м’яке крісло в окремому кабінеті, ненормований (тобто безконтрольний) робітний день, службові подорожі за своїм уподобанням і т. ін.

Крізь легкий серпанок металевого пилу вринає усміхнене обличчя моєї доброї знайомої. Підходжу, вітаюсь. Дівчина ніяковіє, помітивши,

Були й курйози. Наприклад, один голова комісії, що довший час чистив дрібних партійних риб, виявився бувшим денкінцем, який загубив у боях з червоними ногу.

Трохи пізніше, після членів і кандидатів партії чистили також советський апарат. І так само люди публічно вивертали свєї потрохи, відмовлялись від батьків-не-пролетарів, заявляли себе безбожниками, "викривали" інших.

Радянських службовців чистили за 1, 2 і 3 категоріями. Я вже не пригадую точно ступенів кари за тими категоріями, бо сам чистки уник. Але багато людей оббивали пороги Профспілок, домагаючись поновлення в правді. Службовця, домагаючись праці, що давала шматок хліба.

Советська пропаганда з гордістю оголосила вже давно, що в СССР не існує таких соціальних хвороб, як проституція, бандитизм і жебрацтво. Безсоромна брехня! Сама державна система — чистками, звільненнями за прогули чи снізнення на працю, вивозами батьків у Сибір спричинилася до того, що названі хвороби (приховано!) розповсюджені в СССР так, як ніде в іншій країні.

Категорія "класово-чужих" зростала з кожним роком. Частина цих "злочинців з неволі" потрапила в поправно-трудова табори (точніше, в табори смерті), а маса, чіпляючись за життя,

розплилася між людей, сяк-так животіє. "заробляє" всіма способами, не думаючи, чи ті способи моральні. Злочинна система породжує злочини в суспільство.

що я оглядаю її засмальцьовану "спецовку", в якій ще ніколи її не бачив.

— Ти для чого прийшов?

— Подивитись на тебе . . .

— Завжди жартуєш!

— Я прийшов найматися. Мене тягне до музики індустрії, скрегіт твого токарного станка, мені миліший від симфонії Бетговена . . .

Дівчина, знаючи мою натуру, покивала головою й серйозно, з тужливою ноткою, сказала:

— Коли б ти знав, як хочеться мені скоріше звідси вирватись!

Вона — інтелігентка — набувала робітничий стаж, щоб було легше влаштуватися на навчання. Тільки це, власне, й змушувало інтелігентну советську молодь прагнути до "почесного звання".

Завод стугонів різноманітними машинами. Тисячі робітників фахових і нефахових лишали тут потроху своє здоров'я, силу, молодість. Я пригадав "Молох" Куприна, в якому цей письменник розглядає працю робітника під висловленим мною кутом зору.

А проте, мій обов'язок не в особистих емоціях. Країна розбудовує свою індустрію, щоб та індустрія полегшила життя людини. Отже, слава індустрії!

І я нотую в записнику імена й цифри, різні технічні терміни, розмовляю з майстрами, запасуюся фотами. За пару днів буде видрукований на

цілу сторінку репортаж про велетня української промисловости.

Чи зворушить когось цей репортаж? Хіба тих, що ніколи заводу не бачили. Може, навіть молодий поет, на підставі мого нарису, стругоне вірша.. Такі вірші в моді, за ними шукають і добре платять редакції.

Не забути, що в цехах є вентиляція, а коло вікон підвішені в вазонах квіти. Це — досягнення, турбота про живу людину. А переповнені трамваї ранком і ввечері, черги біля робочих розподільників з дефіцитним крамом — дрібниці. Колись (скоро!) це все налагодиться, і робітник, очевидно, їздитиме на Тракторобуд у власному авті, так, як оце я зараз повертаюсь до міста в заводському "Шевроле".

Зрештою, і тоді й пізніше я дуже нерадо виконував доручення "оспівати" якийсь завод або фабрику. Бо "спів" тут може бути лише мовою чисел, і то — короткий: стільки ось вироблено продукції за місяць, за півроку, за рік, на таку ось суму. Ще можна долати (для лірики) які райони скільки машин (тракторів) дістали. Усе ж інше — низькопробна советська агітка, або "красива брехня", що не має нічого спільного з дійсністю. Самі журналісти називали індустрію творчість "халтурою для заробітку".

ШЛЯХЕТНІ МІКРОБИ

Таким він і живе у моїй уяві: міцним дідуганом з орлиним поглядом з-під густих брів, з грою сірою борідкою, з чітким, сильним голосом.

Сміливий, бо сім разів тікав із Сибіру, ще за "царя-батюшки". Повний енергії, не зважаючи на свої 65 літ. Спочатку — народний комісар Юстиції, пізніше — Освіти, член ЦК і політбюра ЦК КП(б)У — Микола Олексійович Скрипник.

Зійшов на сцену, діловито скинув піджака (бо було літо), в самій камізелці став перед зібраними.

— Товариші письменники, ви повинні бути тими мікробами, що роз'їдають старе і гниле!

Всі уважно слухали промовця. Адже устами Скрипника говорила партія-володарка, та партія, що її Сталін назвав "нашою матір'ю".

Заля була повним-повнісінька, бо з'їзд письменників України — небуденна подія, і гості столичні та периферійні зайняли всі проходи біля стін, підвіконня, місця оркестрантів.

Голос Скрипника гримить, як труба. Нарком висуває проблеми й вимоги, вчить, інструктує, критикує.

І — дивна річ: не відчуваєш прикрости. Бо

якимись не шабьоновими, не сухими словами зміг промовляти Скрипник.

У той час ніхто ще, звичайно, не знав, яка дерзновенна мета зоріла цьому комуністові-патріотові, не знали, що коли викриють ту мету проникливі "старші брати", — піднесеться до своєї скроні рука з револьвером і поставить гордий нарком сам крапку на своєму бурхливому житті.

Отже, в залі спокій, іноді веселий рух і сміх. бо Скрипник свою промову насичував ядерними народними приказками й дотепами.

За столом президії щось нотує в записнику голова З'їзду, Іван Кіндратович Микитенко. Він в апогеї своєї слави. Має кілька книжок, а головне — всі столичні й периферійні театри ставлять його п'єси. Микитенко на той час був "ведущим" українським драматургом і збирав багате жниво у вигляді відсотків з вистав. Кажали: — Івану Кіндратовичу чорт дітей колише. Голова ВУСПП'у, молодий, талановитий, партійний, про всякий випадок має фах лікаря. А в майбутньому — широка, як море, перспектива, включно до навколосвітніх мандрівок . . .

Десь у першому ряді вилискує окулярами мовчазний Павло Тичина. Він ще не написав свого знаменитого вірша "Партія веде" і живе за рахунок старого капіталу, тобто "Сонячних кларнетів". Тичину молоді письменники жартома звать "іконою", яку не чіпають тому, що вона деревня.

"Ікона" поводиться замкнено. На запитання: що творить? — відповідає, що пише поему про Сковороду. Тимчасом, очевидно, не писав нічого. а вичікував та студював східні мови. Тичина володіє: турецькою, перською, древнееврейською, вірменською, грузинською й ще якимись (до десяти) мовами. Недавно був у Вірменії й викликав фурор на зібранні вірменських письменників, виступивши з бездоганною щодо чистоти вимови доповіддю.

На виду — шупленький рудобородий Іван Кулик — злібний державний діяч, був консулом у Канаді й Аргентині, тепер Теж якоюсь "шишкою" в Комісії зовнішньої торгівлі. Перекладає на українську мову Байрона, пише рафіновані поезії.

Юрій Яновський, що одразу ввійшов стало в літературу своїми "Чотирма шаблями", тримається дуже скромно. Так само скромний і непомітний Микола Бажан.

Остап Вишня дивиться на Скрипника насмішкувато, так, як він дивиться на всіх. Це і друкований і ходячий гумор. Не анекдотом є те, що, коли приїхав із села якийсь його почитатель-хлопчина, і подзвонив біля дверей Вишні та сказав, що він хоче подивитись на відомого гумориста. Вишня відповів:

— Ну, дивись скоріше, бо мені ніколи...

У залі Микола Куліш — новатор у драматур-

гії, письменник-філософ, славний син свого нещасного народу. Хто розумів Кулішеві задуми, знав, що епоху в театральному мистецтві створить не Микитенко, а він, і те, позбавлене казенного штампу, одухотворене українське мистецтво колись вийде на широкий міжнародний простір.

Михайло Семенко смочке свою "вічну" люльку. Чоловік знаменитої артистки Наталі Ужвій вибрав собі футуристичний напрям, організував літгрупу "Нова генерація", (жартома називали "Нова дегенерація"), редагував журнал тої ж назви. Семенко хотів бути блазнем, який говорить правду у вічі королям... Але советські королі з королями династичними нічого не мали спільного, і поет увесь час був "на підозрінні".

Молодь письменницька, як взагалі молодь... Краєм вуха ловила промову і пошепки тараторила між собою. Микола Скуба, Василь Басок, Андрій Михайлюк обмірковували заголовок для чергової книжки Сави Голованівського, що пік ті книжки, як млинці. Орієнтовні назви були: "Балалайка", "Трень-брень", "Не своїм голосом" і інші.

Красунь-комсомолец Сава сидів трохи напереді й чув, про що говорилось. Але, будучи лагідної вдачі, не злостився, тільки обертався час від часу, і, посміхаючись, стукав себе пальцем по чолі, а потім тим же пальцем показував на згадану групу.

В оточенні молоді перебувала, сама тоді мо-
лода й гарна, дитяча письменниця Наталя Забіла.
Друга письменниця, Раїса Троянкер, потрапила
під обстріл критики Івана Кіндратовича, коли він
після вступної промови Скрипника робив доповідь
про творчість українських письменників.

— Чи можна допускати вульгаризми? — пи-
тав голова З'їзду. — Можна, але вмючи. Не так,
як у Раїси Троянкер: "Він не встиг одягтися й
дурнувато стояв, виставивши живіт і інші части-
ни свого тіла..."

Заля вибухнула реготом, а бідна Троянкер
почервоніла, як прапор на сцені.

Поза тим критика тоді не мала пізнішого
злобно-викривательського характеру. Зауваження
були суттєві, зовсім не на те, щоб пригнобити,
здеморалізувати, застрашити. Якщо лаяли халту-
ру, то це дійсно була явна, безперечна халтура,
типу книжки Кирила Заїжджого.

Не було жодних обвинувачень у "буржуаз-
ному націоналізмі", через які 3-4 роки після пок-
лали свої голови десятки з тих, що брали участь
у З'їзді. Панувала атмосфера лояльності між різ-
ними літературними групами, хоч і схоплювались
іноді по-півнячому "Плуг" з ВУСПП'ом, або "Мо-
лодняк" з "Новою генерацією".

Зав. відділу Преси ЦК КП(б)У, жінка коман-
дарма Дубового, Ніна Чередник, у кулуарах З'їз-

ду висловила своє вдоволення з загальної "атмос-
фери".

— 19-ий вік, — говорила вона, — називали
золотим віком, що породив стільки великих літе-
ратурних імен. Але це торкалося цілої російської
імперії. Я сподіваюся, що наш 20-ий вік буде зо-
лотим для України, а запорукою тому ця талано-
вита публіка, яку я бачу й чую.

Чередник, очевидно, не помилилась би, коли
б не вліз гадюкою в українське нутро сталінсько-
московський терор і не відкусив на початку чор-
них 30-х років півсерця бурхливому національно-
му ренесансові.

НА САМОТІ

Нічого я так не щинив, як вільні, рідкі, зрештою, вечори в своїй затишній, з дівочою вишуканістю прибраній, кімнаті.

Житло мало й має для мене першорядне значення. Ненавиджу голу дошку стола, вікно без фіранки, порожні стіни й брудну підлогу.

Де б я не спинався, хоч і на два місяці, зараз же білив приміщення, проводив електрику, стягав (часом позичав в установ) меблі, купляв недорогі прикраси, а тоді лише міг продуктивно працювати.

Моя кімната була так само "лябораторією критичної думки", тільки дещо інакшою. Тут я не потребував чіпляти до думок різні вантажі "соцзамовлень". Десятки аркушів написаних так, як міг би я писати у вільній державі, склалися в потаємне місце з надією, що колись вони будуть видруковані. Ця надія не здійснилася; в три-чотири дні масових арештів увесь той "інтимний" доробок пожер огонь.

Багато писалося й "для хліба насущного". Можу сказати з певністю, що майже не було в Харкові тоді такого журналу або газети, де б я (під різними псевдонімами) не друкувався.

Чому під псевдонімами? Чи я не хотів попу-

лярності? Хотів, але вже за короткий час, особливо після "удару", про який буде мова пізніше, зрозумів, що "береженого Бог береже".

Квартира моя містилася в самому центрі міста, і тому майже не було дня, щоб хтось до мене не забігав. У мене, як правило, спиналися (по черзі) знайомі редактори районних газет. Вони розповідали мені про різні події на селі, а я все те перетворював у нариси й новелі. Незабаром мала вийти перша моя книга, і після того я вже автоматично прилучався до "вибраних", тобто до Колективу українських письменників.

Одного дня я відзначив не абияку особисту перемогу. Справа в тому, що три тижні назад, я достав листа від Наталки Сірої. Вона була ображена, що я не виконав своєї обіцянки: не заїхав у Нову Маячку. Далі скаржилася, що вже два з половиною місяці не платять грошей учителям, і питала (наївне дівча!), чи не міг би я з приводу цього десь поклопотати?

Отже, спочатку я думав "відмовчатись", а потім... чи ж я не кореспондент "Вістей"?

І я пішов у фінансовий відділ Наркомату.

Відрекомендувавшись заввідділові (досить гордовитому комуністові), почав прямо:

— Я тільки що повернувся з Херсонської округи. (Насправді, це було пірроку тому.) Там окружний відділ Наросвіти уже коло трьох місяців не видає грошей школам. Вам це відомо?

— Ні, не відомо.

— Тож я вас про це інформую. Зробіть, будь ласка, потрібне розпорядження, щоб мені не треба було звертатись особисто до Наркома.

Зав. відділу отетерів.

— Ви член партії?

— Звичайно.

І я сягнув до бічної кишені за партквитком, якого ніколи не мав.

— Не треба, — сказав заввідділу. — Сьогодні ж дам розпорядження по телеграфу.

За три тижні я дістав від Наталки другого листа, де вона широко мені дякувала від себе й від колег. Заборгованість учителям було виплачено всю, як вони довідались, “через втручання редакції “Вістей”.

Так використав я своє скромне службове становище і допоміг людям.

Я згадував раніш, що нічого тоді не боявся, і це не хвальба. В Харкові у мене був близький приятель — начальник одної з міських дільниць міліції, якого в свій час, у скрутному для нього становищі, я матеріально й морально підтримував. Тож цей приятель, на моє бажання, давав мені уніформу доглядача міліції, разом з відповідним документом, і я їздив (безплатно) в автобусах, заходив до театрів і кіно, навіть у мілицейській одежі подорожував одного разу в Донбас.

Для чого це робилося? — Без жодної мети. Просто було приємно бавитися з вогнем. Адже коли б викрили “доглядача”, мав би він мороку. Та нікому не могло прийти до голови, що так може “жартувати” журналіст.

Раз увечорі, на вулиці, я зустрівся лицем до лица з одним колегою.

— Диви! — крикнув він. — Що це значить?

Але я облив його таким холодним поглядом, що він знітився, попросив вибачення й шез. Він подумав, як і розповідав мені пізніше, що то був мій двійник.

Часом я працював у своїй кімнаті до ранку. Уже двірники починали мести вулиці, прокидалось велике місто, а я тільки що лягав і спав до 1-2 години дня.

Праця в редакції була вигідна тим, що не вимагала щоденної явки. Співробітник завжди міг поїхати кудись на фабрику за матеріалом. Пізніше я навчився взагалі далеко не їздити. Брав старий комплект газет, розшукував там опис потрібного мені “об’єкту” й робив зовсім нову річ. Свіжі цифри діставав по телефону.

А читачі казали:

— Видно, що не один день посидів ти на цьому підприємстві, Ач, як детально все змалював!

— Ні, не відомо.

— Тож я вас про це інформую. Зробіть, будь ласка, потрібне розпорядження, щоб мені не треба було звертатись особисто до Наркома.

Зав. відділу отетерів.

— Ви член партії?

— Звичайно.

І я сягнув до бічної кишені за партквитком, якого ніколи не мав.

— Не треба, — сказав заввідділу. — Сьогодні ж дам розпорядження по телеграфу.

За три тижні я дістав від Наталки другого листа, де вона щиро мені дякувала від себе й від колег. Заборгованість учителям було виплачено всю, як вони довідались, "через втручання редакції "Вістей".

Так використав я своє скромне службове становище і допоміг людям.

Я згадував раніш, що нічого тоді не боявся, і це не хвальба. В Харкові у мене був близький приятель — начальник одної з міських дільниць міліції, якого в свій час, у скрутному для нього становищі, я матеріально й морально підтримував. Тож цей приятель, на моє бажання, давав мені уніформу доглядача міліції, разом з відповідним документом, і я їздив (безплатно) в автобусах, заходив до театрів і кіно, навіть у міліцейській одежі подорожував одного разу в Донбас.

Для чого це робилося? — Без жодної мети. Просто було приємно бавитися з вогнем. Адже коли б викрили "доглядача", мав би він мороку. Та нікому не могло прийти до голови, що так може "жартувати" журналіст.

Раз увечорі, на вулиці, я зустрівся лицем до лица з одним колегою.

— Диви! — крикнув він. — Що це значить?

Але я облив його таким холодним поглядом, що він знітився, попросив вибачення й шез. Він подумав, як і розповідав мені пізніше, що то був мій двійник.

Часом я працював у своїй кімнаті до ранку. Уже двірники починали мести вулиці, прокидалось велике місто, а я тільки що лягав і спав до 1-2 години дня.

Праця в редакції була вигідна тим, що не вимагала щоденної явки. Співробітник завжди міг поїхати кудись на фабрику за матеріалом. Пізніше я навчився взагалі далеко не їздити. Брав старий комплект газет, розшукував там опис потрібного мені "об'єкту" й робив зовсім нову річ. Свіжі цифри діставав по телефону.

А читачі казали:

— Видно, що не один день посидів ти на цьому підприємстві, Ач, як детально все змалював!

— Ні, не відомо.

— Тож я вас про це інформую. Зробіть, будь ласка, потрібне розпорядження, щоб мені не треба було звертатись особисто до Наркома.

Зав. відділу отетерів.

— Ви член партії?

— Звичайно.

І я сягнув до бічної кишені за партквитком, якого ніколи не мав.

— Не треба, — сказав заввідділу. — Сьогодні ж дам розпорядження по телеграфу.

За три тижні я дістав від Наталки другого листа, де вона широко мені дякувала від себе й від колег. Заборгованість учителям було виплачено всю, як вони довідались, “через втручання редакції “Вістей”.

Так використав я своє скромне службове становище і допоміг людям.

Я згадував раніш, що нічого тоді не боявся, і це не хвальба. В Харкові у мене був близький приятель — начальник одної з міських дільниць міліції, якого в свій час, у скрутному для нього становищі, я матеріально й морально підтримував. Тож цей приятель, на моє бажання, давав мені уніформу доглядача міліції, разом з відповідним документом, і я їздив (безплатно) в автобусах, заходив до театрів і кіно, навіть у мілицейській одежі подорожував одного разу в Донбас.

Для чого це робилося? — Без жодної мети. Просто було приємно бавитися з вогнем. Адже коли б викрили “доглядача”, мав би він мороку. Та нікому не могло прийти до голови, що так може “жартувати” журналіст.

Раз увечері, на вулиці, я зустрівся лицем до лица з одним колегою.

— Диви! — крикнув він. — Що це значить?

Але я облив його таким холодним поглядом, що він знітився, попросив вибачення й шез. Він подумав, як і розповідав мені пізніше, що то був мій двійник.

Часом я працював у своїй кімнаті до ранку. Уже двірники починали мести вулиці, прокидалось велике місто, а я тільки що лягав і спав до 1-2 години дня.

Праця в редакції була вигідна тим, що не вимагала щоденної явки. Співробітник завжди міг поїхати кудись на фабрику за матеріалом. Пізніше я навчився взагалі далеко не їздити. Брав старий комплект газет, розшукував там опис потрібного мені “об’єкту” й робив зовсім нову річ. Свіжі цифри діставав по телефону.

А читачі казали:

— Видно, що не один день посидів ти на цьому підприємстві, Ач, як детально все змалював!

КИЇВСЬКІ ЗНАЙОМСТВА

Розкішного липневого ранку прибув я до Києва. Власне, мій маршрут був трохи далі — у Васильківський і Хвастівський райони, але це по дорозі, і чому ж не спинитись на кілька днів у найкращому місті України?

Доїхав трамваєм до Хрещатика, що носив тоді немилозвучну назву вулиці імени Воровського, і пішов пішки, щоб уважніше роздивитись навколо.

Київ на початку 30-их років був ще провінцією. Московські політики побоювались відносної близькості нашого старовинного міста до “капіталістичного світу” й можливої агресії звідти, а тому столицю УРСР наказали зробити в Харкові.

Провінція в советських умовах завжди має однакові прикмети: брак промтоварів, слабенька місцева індустрія, безробіття, законсервованій плян житлового будівництва, прогресуюче постаріння.

Київ також наче згорбився й схуд. Малий рух. На вулицях небагато людей. Будинки сонні, без ознак життя за їх стінами.

Та мені це байдуже. Я йду Хрещатиком (не вулицею Воровського!) і відчуваю дивну спорід-

неність з містом-предком, містом-колискою мого народу. Відчуваю, що я дома, а всі оні прибулі разом зі мною “дакаючі” і “чтокаючі” — лише випадкові, небажані гості.

Кортить зійти на Володимирську гірку, глянути звідти на Дніпро, та мушу спочатку забезпечити собі місце нічлігу.

В кінці Хрещатика, перед спуском на Подол, знову сідаю в трамвай і їду на Пріорку. Розшукую будинок Фотія Красицького: бо тут живе також його зять, а мій приятель, Петро Мельник.

Петро дома, радо вітає мене, знайомить з дружиною й ріднею.

Так ось який онук великого Шевченка і визначний маляр передреволюційної доби. Сивий, як голуб, але ще міцний, як дуб. Справжній козак, тільки вуса не довгі, а підстрижені “щіточкою”.

Будинок невеличкий, ввесь серед соняшників. Три кімнати розподілено так: одна для старих, друга для молодих, а в третій (найбільшій) атеїстичне мистця. Тут я бачу в оригіналі “Прощання козака”, “У свято”, “Коло криниці” та інші. Сюжети всі українські, наче зайшов до музею й побачив у картинах минуле свого краю.

Молоденька Ірина (Петрова жінка) одною рукою держить кількамісячного сінка, а другою ставить на стіл посуд.

— Якщо це для мене, — кажу я, — то . . .

— Та ні, ми всі ще не обідали. Мийтеся з дороги й сідайте, будь ласка.

Одвічна українська гостинність, хоч мені відома, що родина Красицьких живе досить скрутно.

Сідаємо. Петро розповідає про Київське літературне життя, питає, що доброго в Харкові.

— Якщо не втомився, поїдемо зараз до Влизька та Шкурупія. Хочеш?

Я радо пристаю на пропозицію, бо ні з тим, ні з другим досі не був знайомий.

І ось ми вже дзвонимо біля квартири Влизька. Вийшов його брат-маляр, міцно потис нам руки.

— Заходьте та стягніть Олексу з крісла, — він від ранку не встає, пише.

Тихо заходимо до Олексиної кімнати, бачимо схилену над столом русяву чубату голову. Тоді Петро стукає ногою об підлогу.

Олекса рвучко обертається й монотонно, на одній ноті, каже:

— Тільки що закінчив вірна. Добре, що не перешкодили. А це хто?

Олекса зовсім глухий. У 12 років хворів на шарклатину й від того часу загубив слух. "Говорити" з ним можна, пишучи в повітрі, децю розуміє він і по складу уст.

Ми знайомимось.

— Чув про вас, — каже Олекса, — і читав. Нічого. Свіжість маєте. Нема балабайщини й на-

слідувань непомітно. Хіба трохи. Книжка вийшла?

— Скоро виходить.

— Моя також. Платять мало, лайдацькі діти. Кажуть: по 2 рублі рядок. Аякже! А Тичині платите по 4? Так то ж Тичина. А я — Влизько. Дайте мені хоч по два з половиною.

Олекса сміється так же монотонно, як і говорить. Бідний хлопчина! Молодий, гарний, багатонадійний (прококували, що це буде по силі творчого розмаху український Байрон) і — каліка.

— Хлопці, — звернувся він до нас, — трохи вип'ємо, га? Мамо!

— Не треба, Олексо, — сказав Петро, — ми лише від обіду.

— А я ще не обідав. Мамусто, дай нам чогось, — сказав до матері, яка тількищо ввійшла до кімнати. — Pozнайомся!

Знаючи запальну натуру Олекси (вилає!), Петро хитнув головою.

— Тільки небагато і підемо до Шкурупія. Гарзд?

— Гарзд.

Шкурупія ми захопили на порозі його квартири: кудись вибирався.

— Ану, завертай назад, — пробубонів Влизько. — Гості йдуть!

Шкурупій, вродливий, стрункий, чорноволосий, провів нас у величезну кімнату.

— Що це? Танцклас? — запитав я.

— Та ні, мій робочий кабінет, така мені, бачте, припала житлоплоща.

Сиділи ми в Шкурупія недовго. Він відклав свої справи, і ми пішли блукати по Києву.

У плян цих нарисів не входить пейзажна описовість. Я спинюся трохи лише на речах, що характеризують той час.

Отже, ми вирішили поїхати в Печерську Лавру. Було близько 4-ої години дня, коли ми вступили в лаврське подвір'я. Одну з найбільших святинь краю, цитадель української культури, перетворено на... антирелігійний музей. Манастирські келії заселені советською "братвою", тут же — обслуга музею й так звані "екскурсоводи". Нас, у числі 10-12 випадкових "екскурсантів", ведуть спочатку в головний собор і по дорозі розповідають, які непростимо-величезні кошти вкладали багатії в будову церков та на їх прикраси. (Про те, що ні прикраси давно опинилися частково в державній скарбниці, а переважно в кишенях нових володарів, екскурсовод, samozрозуміло, промовчує).

У соборі тхне пусткою, але все ж відчуваеш побожну зворушеність. Адже тут перебувало кілька мільйонів українських людей. Вони несли до підніжжя небесного престолу свої сльози й свою віру в краще життя. Вони стояли тут навколішках і розмовляли чистим серцем з Творцем Зем-

лі, як діти з батьком. Комуністи відняли найдорожче, що мав народ: єднання душі з вічністю.

Ідемо в склеп під собором, бачимо раку з негннними останками митрополита Павла Тобольського. Знову пояснення екскурсовода, що, мовляв, моші — обман, небіжчик випадково потрапив у сприятливий сухий ґрунт, і там його тіло муміфікується.

— А чудеса? — спитав якийсь наївний советський "прочанин". — Моя бабу мені розповідала...

— Іменно, бабу розповідала, — засміявся екскурсовод. — Те все, товаришу, вигадки, чудес на світі не буває.

Спускаємось у глибокі древні лаврські печери. Вузький коридор підковою, по обидва боки, аніпах, гроби. Тут дванадцять братів, що будували лавру, тут багато угодників Печерських, яких згадує наша Церква.

Всі пояснення екскурсовода побудовані на кпиннах, нічого толкового від нього не чуємо.

Нарешті, стає нудно. Відділяємось від "екскурсії" та йдемо оглядати лавру самі.

Хоч ми й молоді, але знаємо історію лаври краще від різних антирелігійних пропагандистів.

Підіймаємось на дзвіницю. 320 ступенів — і ось, як на долоні, увесь Київ. Шкурупій замріяно каже:

— Чи є місто краще від нашого?

УДАР ГОЛОВЛЕЮ І ЙОГО НАСЛІДКИ

Мабуть, нема, мій друже, і саме тому, що воно — наше.

Повертаємось назад, встигаємо ще зайти поглянути на панораму "Голгота". Вона кожного разу справляла на мене враження дійсности, настільки вміло зроблено було освітлення картин Хресного Шляху. Не дивно, що відвідувачі нишком молилися перед тими картинами. До речі, ще перед перенесенням столиці до Києва, панорама зникла. Може, з причини "боротьби з релігійним дурманом", а, може, тому, що все краще мусіло бути... в Москві.

Довго ще сиділи ми й балакали під кленами колишнього царського саду. І тут я хочу підкреслити ось що: ні я, ні мої приятелі не обмінялись тоді жодною думкою, яка була б скерована проти советського ладу. Нам подобалось гасло Хвильового "Геть від Москви!", але ми не були ворогами державної системи.

Чому ж кілька років пізніше викреслили з життя всіх трьох моїх колег? Я певний, що вони жодного злочину не зробили. Але вони стояли над масою, мали сміливість, як Влизько, наприклад, дати своїм творам такий заголовок: "За всіх скажу". Отже, щоб не говорили за всіх, щоб не вибились, бува, в духові провідники маси, треба було їх знищити.

За час моєї відсутности, на невеличкій площі біля Пушкінського скверу, появився пам'ятник Василю Блакитному.

Не буду торкатись тут вартости його поетичного доробку. Скоріше він увійшов у нову (пожовтневу) історію, як державний діяч, організатор української комуністичної преси. Найбільша харківська друкарня носила його ім'я. Будинок літератури так само звався "Будинком Блакитного". Деякі поезії Блакитного використовувались як гасла або епіграфи до різних "советсько-патріотичних" видань. Наприклад:

Ударом зрушив комунар

Віджилі світові підпори.

А угорі —

Червоні зорі,

Зорі . . . *)

Пам'ятник був скромний (погруддя), але досить гарний за своїм виконанням. Цементове обличчя Блакитного, як живе, мрійно вдивлялося в "загірну комуну".

Того пам'ятного для мене дня я прокинувся о 4-ій годині пополудні. Десь пообідав і пішов

*) Цитую по пам'яті, може, неточно. — А. Г.

собі, не поспішаючи, Пушкінською. Сів у сквері, дивився на новий монумент і думав: Адже це перший сучасний українець має таку відзнаку. І було мені чомусь приємно, наче я мав до Блакитного родинне відношення.

Раптом чую своє ім'я. До лавки наближається мій колега Л. і ще на ходу питає:

— Ти нічого не знаєш?

— Ні.

— Ось, читай!

Я взяв газету "Комсомолец України" й одразу вчадів. Згадується моє ім'я в зв'язку з одною річчю в журналі "Всесвіт", редагованому Касяненком. Але як згадується! "Контрреволюціонер", "погромщик", "розпалювач національної ворожнечі" і таке інше.

— Здорово вкусили! — каже Л. співчутливо, — а за що, власне, не розумію.

Правда, для порядної людини це було незрозуміло. Адже автор у художній формі торкнувся певного соціального боляка. Авторіві вільно типізувати й узагальнювати явища. Але автор наслідився обвинувачувати не окремих осіб, а... владу.

— Ну, і що ж? — питають ті, що жили у вільному світі. — Чи мало критикували навіть царів?

Дозволю собі зробити пояснення. Слово "навіть" у відношенні до царів остаточно загубило

свій сенс. Коронованих царів можна було критикувати, а некоронованих — борони, Боже. Зокрема советська преса після НЕП'у почала виконувати роль пса, який полює за дичиною. Пес подасть голос, а десь уже зводить вгору рушницю, і на курок лягає палець мисливця.

Признаюсь, настрій у мене став досить кислий. Я мусів негайно боронитись, інакше... палець не ждатиме.

Отже, знаючи, що Касяненко в приміщенні редакції вже нема, поїхав до нього на квартиру. Євген Іванович грав з кимсь у шахи й до моєї появи поставився з гумором.

— А, іменинник! У героях ходиш?

— Сумнівне геройство, Євгене Івановичу, як курці в окропі . . .

— Нічого. Дурень написав, а тисячі розумних прочитають і знатимуть про тебе. Зачекай трохи, ось дограю партію, а тоді поїдемо в редакцію та огриземось так, що в тих у носі закрутить...

І ми поїхали й написали дві відповіді — від автора і від редактора. Євген Іванович був впливовий і в числі різних полемічних епітетів обізвав критика з "Комсомольця України" ще й молокососом.

Словом, навколо моєї скромної особи виникла ціла дискусія. На протязі тижня дев'ять стат-

тей “за” і “проти” було написано тоді в Харківських газетах.

Останнє слово належало відділові Преси ЦК КП(б)У. Євген Іванович не дрімав, попередньо балакав там, де треба, доводив абсурдність “пришивання” мені контрреволюції, і, нарешті, орган ЦК “Комуніст” зробив підсумок дискусії. Обвинувачення автора, себто мене, в таких тяжких гріхах — безпідставне. Я мав рацію звернути увагу влади на ненормальне побутове явище.

Націлена того разу на мене руйнінія не вистрілила.

І сталося так, як пророкував Касяненко. Завдяки дурневі (чи провокаторові) я раптом зробився популярним. Кити від літератури, що раніше мене не помічали, радо зі мною знайомились. Якось прискорено вийшла моя книжка. Я склав умову з видавництвом на другу. Мої речі потрапили до рекомендованого шкільного матеріалу і навіть (мін'ятюри) до стінних календарів з мільйонним тиражем. Я був заангажований Наркомосом і Наркомздоров'я, як автор “малих форм”, тої масової літератури, що пропагувала оздоровчі й освітні ідеї.

Одночасно з новелістичним жанром, я пробував себе й як гуморист. Написав на замовлення одного периферійного театру комедію й забув про неї. А коли за пару місяців після “голоблі” поїхав у ту місцевість, випадково потрапив на..

власну прем'єру. Виявилось, що її вже не перший раз ставлять в окружних центрах, і фінінспектор розшукував мене, щоб повідомити про належні відсотки з вистав.

Власне, та вистава була іспитом моїх гумористичних сил. Коли я почув неугавний регіт у залі, я сказав собі: значить, дещо можеш...

Так, напівдраматично, напівтріумфально починалась моя літературна кар'єра. Але наставали часи сталінських експериментів над Україною. Чашки вагарів, що стояли непорушно, почали коливатися. Кожна національна порошок оберталась у важкий камінець, і незабаром зникла та відносна свобода культурного розвитку країни, якою визначалося перше десятиліття після закріплення комуністичної влади.

ЛИЦЕМ ДО МАС

Філософія всіх часів визнає право людини на помилку. Навіть з приводу цього народ створив низку приказок: “Не помиляється один Бог”, “На помилках учимось”, “Помилка не злочин” і т. інше.

Але Москва раптом захворіла на манію переслідування і підозри. Те, що раніше розцінювали, як ненавмисний випадок, почали звати свідомою дією. Раніше навіть такі друкарські помилки, як “своєчасно помер” замість “передчасно помер” (відносно одного партійного достойника) кінчалися звичайним звільненням з праці коректора, а пару років пізніше коректор сідав за ґрати тільки через одну перекручену літеру в прізвищі якогось советського бонзи.

Характеристичне ще одне явище тодішнього “переламного” часу, а саме — гасло “лицем до мас”. На початку жорстокої розправи з масами, уряд потішав їх пряничком, створював ілюзію державної турботи про народ.

Перше, оголосили “призов ударників у літературу”. Письменницькі організації та редакції мусіли вишукувати в народі таланти й прилучати їх до літкадрів.

Це було досить прикре й явно невдячне зав-

дання. Бо ж той, хто відчував покликання до літературної праці, появлявся без розшуку, сам. Так, між іншим, прийшов за 400 кілометрів пішки, у драному вбранні й босоніж, талановитий Андрій Михайлюк, якого ми одягли й підтримали при перших його кроках, бо побачили, що з нього “будуть люди”.

Натомість “ударники” були калькуляторами й пройдисвітами. Якийсь спритний хлопчина складав нашвидкуруч десяток патріотичних віршів і з тим доробком появлявся в кабінеті молодого (ударного) автора. Старий, тобто фаховий автор читав ту мазню з таким смаком, наче їв мило з олією, але... як же він міг відштовхнути “призованого в літературу”? І фаховий автор, глибоко зідхнувши, брав перо й “причісував” те твориво до стану можливості його друкувати.

Не називаючи імен, маю підставу сказати, що більшість з тих “призваних” дісталася до літературного Парнасу на чужому хвості, а потім так же тихо зійшла зі сцени, бо хвіст застрайкував і не хотів тягти далі накиненого йому вантажу.

Другим реверансом у бік трудящих мас було створення письменницьких бригад. Письменники мусіли періодично виїздити в робітничі центри й на села і там читати свої твори.

В цьому випадку не можу дозволити собі жодних кпин. І робітники й селяни приймали нас настільки щиро, настільки були уважними слухача-

ми, що ми відчували справжнє задоволення й охоче зголошувались на різні виступи.

Під час одної поїздки в Сталіно (Донбас) трапився цікавий випадок. Переночувавши, явилися ми до Культпропу партії за вказівкою — де саме мусимо виступати, і спостерегли там якусь розгублену метушню.

— В чому справа? — спитали ми без дипломатичних підходів.

Зав. Культпропу трохи повагався, а потім сказав:

— Ви люди свої, хоч і не всі партійні. Ось, дивіться, що вступив ворог...

Нам дали по газеті. На першій сторінці, з нагоди якогось свята, було вміщено знімку Леніна на трибуні, з прапором у руці. Але білий контур між фігурою й прапором, свідомо чи несвідомо, було зроблено так, що Ленін наче тримав на руках... голу жінку.

Ми затамували сміх.

— Побачили? — запитав Зав. Культпропу — Тепер прошу назад цю погань. Стотисячний тираж доведеться пустити з димом через політичне шкідництво. Дайте, будь ласка, мені заспокоїтись, виступ відкладемо до завтра, а ви відпочиньте.

Якщо знайшли тоді автора веселого малюнку, без сумніву, він давно не живе.

Проте, ми ще на "пильність" не зважали. Перед виступом нас ніхто не контролював, і ми доз-

воляли собі власну свіжу думку. Може, в тому й крився секрет нашого успіху серед слухачів, усіх тих поздоровлень і прохань "приїхати вдруге".

Ми ставали "лицем до мас" не з обов'язку. Нам були дорогі ті сірі робітники й селяни, ім'ям яких прикривалися "сильні світу". Як було приємно в бідному житлі побачити між іншими й свою книжку, почути, що про тебе знають.

Зрештою, ми ще пильнували правди, і сподівалися, що вона мусить перемогти, пройшовши через різні чистилища соціальних реформ.

"Вгору дивись, уперед дивись, коли лізеш!" — писав один пост. Бо коли глянеш униз, закрутиться в тебе голова, і впадеш ти, не досягнувши вершка, не здійснивши тої мети, яку собі поставив. А мета була — збудувати людське життя в Україні.

ІЛЮЗІЇ І ДІЙСНІСТЬ

Голосний процес СВУ (Спілки Визволення України) відіграв ролю підготовки до жорстокої розправи з українським народом. Сам факт існування національного центру в особах Сергія Єфремова, Гермайзе, Старицької-Черняхівської, Павлушкова й інших був козирем у руках більшовицьких грачів. Можна бути певним, що СВУ не явилось раптовим сюрпризом для Москви. Адже там раніш, очевидно, простудіювали "Історію українського письменства", де Єфремов показав себе беззастережним націоналістом. Адже його перу належало таке крилате речення: "У нас (себто в советській Україні. — А.Г.) 96% мовчать, а 4% говорять не те, що думають."

За Єфремовим слідкували давно. Він був, так би мовити, в резерві до пори — до часу, може й цілі роки ходив під Дамокловим мечем. Нарешті, Москва піднесла палець, і процес почався.

Членам СВУ було інкриміновано підготовку до повстання проти советської влади, щоб створити буржуазно-націоналістичну Україну... Наслідки ж відомі: на тому процесі було засуджено всю Україну, і Сталін уже міг починати над нею свої жажливі експерименти.

Як ставились журналісти і письменники УС-

СР до організації СВУ? — Принаймні 90% їй співчували. Крім "писак на замовлення", я не пригадую жодного відомого письменника, що закликав би: "Розпни їй!"

Хвильовий ходив тоді хмара-хмарою. Він, правда, орієнтувався на "психологічну Європу" в прогивагу "психологічній Москві", але й ідея СВУ, очевидно, не була йому чужою. Старші письменники в приватних розмовах оминали цю тему, а молоді мали тільки "голос крови", бо встигли виховатись інтернаціонально.

І коли тодішня, подібна мені, молодь питала своє серце, як воно ставиться до справи СВУ, серце відповідало: — Дуже шкода Єфремова й інших, вони — герої. Але чи не можна якось обійтись без повстання? Адже Україна, хоч і советська, існує. Треба докласти сил, чесно працювати для її добра, і все буде гаразд . . .

Пам'ятаю, приблизно в той час потрапила мені до рук поема І. Багряного "Ave Maria". Чомусь у статтях, що їх було вже тут, на еміграції, присвячено письменникові, цю поему замовчується. А між тим, вона справляла величезне враження. Історія її така: Жодне советське видавництво не хотіло друкувати ту річ через її виразну, навіть ультра-націоналістичну настанову. Тоді автор видає поему за власний рахунок і пускає її в світ.

Мені було дивно, що двадцятирічний юнак

живе категоріями не лише дореволюційними, а просто мазепинськими. Пізніше я признав повну рацію його думанню і зрозумів, наскільки вище він стояв від нас, зінтернаціоналізованої молоді. Та й тоді... Я прочитав "Ave Maria" двічі підряд — з жахом, з широко відкритими очима. Я відчув найтеплішу симпатію до цього юного українського Дон-Кіхота, але однодумцем його тоді стати не міг. Моя дорога була за течією, а не проти неї.

Після грози настає тиша. Так, скоро забули ми й процес СВУ та знов поринули в рухливі творчі будні. Я мав "життя на колесах". Не трамвай, то поїзд, не поїзд, то автомашину або во-за.

Село після війни зализало рани, економічно "вбилося в коловочки". Звичайний дядько охоче жив осторонь доби соціалізму, сповняючи, як неминуче зло, обов'язок продподатку, гужповинности, зібрань, де фахові партійні пропагандисти вихваляли колективне господарювання.

Того часу були лише "показові" колгоспи або комуні. Деякі стояли добре, бо держава шедрою рукою сипала туди допомогу у вигляді насінньових позичок, машин, мінеральних добрив і грошей. Деяким не йшла на користь і допомога, оскільки в ті перші комуні вступав елемент спрлетаризований, не звиклий до систематичної тяжкої праці на риллі. Такі комуні розпадалися з

тріском, а дядько — спадковий хлібороб — поміхався в вуса й міркував: "гуртове — чортове, ні, вже краще якое поединці..."

Ми, журналісти, так само агітували за колективне господарювання, хоч не мали зеленого поняття, як воно виглядатиме на практиці. Слово "комуна" приваблювало гаслом: "один за всіх, і всі за одного." Думалось, що комунальний спосіб полегшить працю селянина, дасть йому змогу культурно розвиватись. Ніхто ще в журналістичних колах не передбачав примусової колективізації, і ми з чистим серцем обстоювали власну ілюзію.

Дуже не подобались нам деякі виразні симптоми насильства. Наприклад, релігію визнали "справою особистої совісті". Хочеш — вір, не хочеш — не вір. Та коли підклали динаміт під величний собор на Миколаївській площі, і собор обернувся в жалюгідну руїну, в душу заліз хробачок сумніву: де ж справа совісті?

Харківські жінки одверто ридали навкруги кам'яного небіжчика, і зичили такої ж долі советському режимові. З одного боку це була контрреволюція, а з другого... хто ж дав право владі нищити народні святині? Якщо диктатура пролетаріяту, то ось вона, в особах жінок робітників і самих робітників докірливо хитає головами й півголосом говорить: "Безбожники! Антихристи!"

ЧОРНЕ Є РОЖЕВЕ?

Щось не гаразд із свободою релігії.

Далі почали масово поступати з сіл заяви про закриття церков. Мовляв, церква ні до чого, краще переробити її на клуб...

Ночуючи в якомусь селі, я спитав у господаря — симпатичного дідка — чи дійсно маса не хоче церков?

— Ех, товаришу, — відповів дідок, — тепер такий час, що говорити не можна, а можна лише свистіти . . .

Он як! Значить, “заяви” — брехня?

Хамське наставлення до священства поширювалося з кожним днем. Ряса викликала піну ненависти на губах комсомольців. Священники або “зезали”, або під тягарем спецподатків кидали парафії й обертались на службовців чи робітників. Одного мого шкільного товариша, священника, обстригли в сільраді й примусили публічно відмовитись від свого звання.

“Мета виправдує засоби”, — казали нам. А мета — комуна, братерське співжиття людей без кривди, брутальності, надживання владою. Треба дії переходового часу сприймати, як необхідність, треба трохи терпеливості, а за добрі наслідки після ручається найсправедливіша в світі партія більшовиків . . .

Якось покликав мене до свого кабінету Касяненко.

— Слухай, хлопче, завтра поїдеш до Богодухівського району. В одне з сіл. Там будуть проводити розкуркулення, а ти збоку подивишся та, може, щось таке створиш . . .

— А що це розкуркулення?

— Це... ліквідація куркуля як класу, відділення капіталістичного елемента від трудового. Словом, побачиш сам.

Я спіймав за скельцями окулярів редактора якусь дивну тьмяність очей. Він не жартував, як завжди, не розпитував про успіхи й новини, а зразу підвівся з крісла, даючи цим зрозуміти, що більше моєї присутності не потребує.

Отже, другого дня я був на місці. Розшукав уповноваженого в справі розкуркулення, відрекомендувався. Він здвигнув плечима.

— А нащо вас сюди вирядили? Це не для розголошення.

Потім подумав і сказав:

— Добре, можете лишитись. Тільки з умовою: бути холоднокровним і ніде не тріпатись про те, що побачите й почуєте.

Тільки тепер розгледів я під коміром цивіль-

ного плаща-дошовика верхки малинових петлиц і зрозумів, хто є цей уповноважений.

У сільраді панувала розгубленість. Перевіряли якісь списки, одні прізвища викреслювали, інші додавали. Точилася суперечка між "сільським активом".

— Народжу я куркуля, чи що? — казав голова сільради. — Є в нас їх вісім, а вимагають десять . . .

— Треба, Пилипе. — переконував секретар партосередку Ольшанецький. — Наприклад, Гнат Іщенко...

— Іщенко? Та в нього ж три десятини землі, і він ніколи не мав найманих робітників.

— Зате має пасіку й живе не гірше куркуля.

— Хіба за пасіку розкуркулюють?

— Ну, пиши себе на його місце. — сказав секретар. — Зараз прийде уповноважений, а ми й досі чуємось.

Таким чином, тудяга-пасічник потрапив у куркулі.

Другим кандидатом став колищній злидар Федчук. Людина, яка до революції не мала ні кола ні двора, завдяки агрономічним знанням, набутим у полоні в Німеччині, за кілька років досягла нечуваного добробуту. Селяни казали: — У когось буряк з горіх, а у Федчука з волов'ячий ріг.

Та й не тільки буряки. Хліб родив у нього

також удвічі, худоба вилискувала ситістю від умілого догляду, будинок (з лісу, що відпустили безплатно, як біднякові) охайністю й вигодами міг порівнятися з міським.

Голова сільради скріб потилицю.

— Та його ж усе село знає, як пролетарія. Коли був на війні, діти попідтинню ходили, хліба випрошували . . .

Ваганням поклав край уповноважений:

— Для остраху, щоб швидко не багатіли й не перероджувалися — ліквідувати.

Звечора приготували підводи для вивозу куркулів, а ранком почалася ліквідація.

Я пішов слідом за активом до Іщенка. Вся родина була дома, бо попередили, що ніхто не має права відлучатись із села. Очевидно, в Іщенків уже передчували недобре. Старий пасічник був одягнений у кожух, хоч надворі стояв квітень. У господині і у двох дочок, дуже вродливих дівчат, на очах блищали сльози.

— Ну, Гнате, — сказав голова сільради, — пакуйся, бери там, що треба, з одягу, та будете їхати . . .

— Куди? — простогнав Іщенко побілілими губами.

— Цього я не знаю, але з села — назавжди.

— За що?

— За твоє багатство.

— Та яке ж це багатство? Людоньки! Тридцять колод бджіл, то ж я їх по вуличку збільшував. За що?

— Гнате, балачки ні до чого, власть наказала, і даремно тут . . .

У цей момент прибіг захеканий активіст-комсомолец і почав півголосом щось говорити голові. Я наставив вухо й почув:

— . . . а Федчук ударив Ольшанецького лобом... Його вже повезли кудись... Ідіть швидше..

Тоді голова сільради розлютився.

— Собача морда! — крикнув до Ішенка. — Ти ще довго будеш патякати? Поки повернусь, щоб усе було спаковане. Та крім одежі й харчів, не беріть нічого. Чули?

Голова наказав комсомольцеві лишитися з трьома іншими активістами коло Ішенкової хати й пішов. А я пішов також. Тільки не за ним, а стежкою, через городи, на станцію. З мене було досить і того, що я спостерігав.

— Ну, чому так скоро втік? — спитав Касяненко, зустрівши мене в коридорі редакції. — Уже скінчилось?

— Євгене Івановичу, — сказав я ображено, — нащо ви мене туди посилали?

— Як то нащо? Ти ж журналіст, тобі потрібні враження . . .

Я крутнувся й хотів піти геть.

— Зачекай! Ходім до мене.

Редактор замкнув двері кабінету й наказав:

— Розповідай!

І я розповів, як "народжували" куркулів, як везли їх під охороною на станцію, як пхали в загразовані вагони — невинних, тяжко скривджених, напівпритомних. Розповів і про попередження, щоб не тріпався . . .

— Бач, а ти не виконав наказу, тріпаєшся, та ще й перед членом ЦК партії . . .

— Євгене Івановичу, ви те все виправдуєте?

— Хто тобі це сказав? Здається, ти не маеш підстав запідозрювати Касяненка в підлоті. Так, так, хлопче, людська душа є в кожного, навіть і в того голови сільради. А що ти робитимеш, коли наказує Москва? Чи ми сильніші?

Редактор підійшов до вікна і кілька хвилин дивився мовчки на метушливу вулицю. Мабуть так приховував своє хвилювання. Потім сказав:

— За розкуркуленням одразу почнеться колективізація. Це вже, треба думати, без насильства. Отже, відпочинь пару днів та поїдеш у Зіньківський район. Домовились?

РОЗКОЛИНА У ВЛАСНОМУ СВІТОГЛЯДІ

Нема рації короткими штрихами малювати досі докладно висвітлену в публіцистичній і художній прозі “епопею” колективізації. Був я в Зінківському і в інших районах, спостерігав той “добровільний” перехід до спільної форми господарювання.

Тоді вже в кампанію включилася преса. Лаяли “недобитих куркулів” і “підкуркульників”, які становлять опір урядовим заходам, апелювали до свідомости бідняцького елемента...

Було осоружно читати явну брехню про успішне посування суцільної колективізації. Нудило від віршів на честь новоявлених масових селянських комун.

Ні, це вже не агітація з правом критики й незгоди, це безпардонний примус, дикий розгул реакції, що називає себе “диктатурою пролетаріату.”

Увесь український народ дрижав від обурення. Адже такого не було зроду-віку, навіть під час кріпацтва. Деякі села бралися за коси й вила, та що вдієш ними проти кулеметів ГПУ? Хіба заб'єш пару уповноважених? Але за ту мерзенну пару кидали до в'язниць сотні людей. Селян, як худобу, заганяли до спільної кошари, не питаючи, хочуть вони того, чи не хочуть.

Моя віра в краще майбутнє погасла. Я не міг більше писати пропагандивних статей і пішов до редактора з заявою про звільнення.

— Не хочеш у нас працювати? — спитав Касяненко, прочитавши коротку заяву.

— Потребую більше часу, Євгене Івановичу. Пишу повість...

— Так. Розумію тебе. Між іншим, скоро й я піду звідси... на наукову працю. Там буде спокійніше.

Отже, я тимчасово перейшов на вільні хліба. Мав уже дві видруковані книжки, склав умову з видавництвом на третю й одержав за неї половину гонорару. Яюсь проживу.

В дальшому я признав безсумнівну перевагу вільних хлібів над залежними. Поперше — становище члена колективу письменників не зобов'язувало до офіційної праці, і ніхто на мене не косився. Подруге, я вибирав теми сам, уникаючи мені небажаних, позбувшись “норми”, тобто: на завтра приготувати триста рядків, на післязавтра двісті або чотириста і т. д.

А друкуватись — аби мав бажання. Свій час тоді я розплянував так: тиждень не виходив з кімнати, пік усяке літературне й халтурне печиво. Потім розносив по редакціях, а згодом ішов збирати гонорари. Заробіток, звичайно, був не дуже великий, але воля — насамперед, тим більше під час “епохальної” постанови партії про колекти-

візачію, що її советські журналісти мусіли всебічно вихвалювати.

Користаючись з особистої незалежності, я відвідував музеї, читальні, різні виставки, надолужував те, чого раніше не міг собі дозволити.

Якось, ідучи Пушкінською, глянув я вбік пам'ятника Блакитному і, вражений, спинився. Пам'ятника не було. В чому ж річ? Може, кудись перенесли? Я спитав про це в зустрічного міліціонера й почув цікаве пояснення: — П'яний шофер уночі налетів на монумент, і він упав і розбився. Шофера арештовано.

Признаюсь, тоді я цьому повірив. Але трохи згодом хтось із близьких приятелів відкрив мені таємницю зникнення монументу:

— Подумай, яке авто може зрушити міцний цементовий п'єдестал? Хіба панцерник? Таж Блакитний був укапістом, і десь знайшли документ, що він поділяв самостійницьку орієнтацію. От же, вночі приїхало авто ГПУ з групою робітників, монумент розбили й вивезли на смітник або кинули в річку. Тільки й усього.

Дійсно, небіжчик наче передбачив свою смертну долю, написавши:

“Ударом зрушив комунар...”

Пізніше я довідався, що випадки розправи советської влади з мертвими явище не виняткове. Так, виселили з кремлівської стіни прах ко-

мандарма Каменева, довідавшись про його причетність до справи Тухачевського. Так, зняли надгробну плиту й зрівняли з землею могилу матері Косіора, розстріляного начебто за шпигунство. Москва не забуває провин перед нею й після смерті винуватця.

Взагалі, початок 30-их років був завершенням тимчасового перепочинку червоної сокири. Щупальці спрута заворушились на всі боки, не даруючи жодної помилки громадянині “вільної держави”.

Доходило просто до смішного. Був такий випадок з моїм колегою С. Він блукав по місту й побачив у вікні польського консульства молоду гарну дівчину. С. посміхнувся їй, вона йому. Але не встиг ще посміхнутись удруге, як на плече хлопця лягла чиясь рука, і його запросили “на хвилинку”. Та хвилинка виросла в тиждень. С. довго допитували, чи не має він зв'язку з Польщею, а нарешті, переконавшись у цілковитій невинності пійманого, сказали:

— Ідіть до чортової матері. Але коли ще раз захопимо біля консульства, помандруете дуже далеко.

Зрозуміло, що С. перестав ходити навіть гією вулицею, де побачив у вікні спокусливе обличчя чужинки.

Я тримався дуже обережно. Мав невеличке коло друзів, однак, і з ними уникав слизьких тем. Десь у веселій компанії, під чаркою, розповідь хтось політичний анекдот, і вже того розповідача запрошують на розмову до відомої інституції.

Почали зникати з обрію окремі письменники. Першим, здається, заслали Івана Багряного, протримавши попередньо сім місяців у льохах ГПУ.

Було моторошно. Було образливо. І згадувались слова Шевченка:

“Добра не жди. Не жди сподіваної волі...”

Це найтяжче почуття, коли гасне віра в майбутнє, і ти починаєш ненавидіти теперішнє глухою, захищеною в собі ненавистю.

Чим же жити? Як видобути з душі творче горіння?

Лишається шлях найменшого опору. Уже Петро Панч написав присвячену колективізації новелю “Мамо, вмирайте!” (Бо мама була проти спільної кошари). Уже почали виправдувати паскудство.

Стати й собі таким? Адже майстерність у власній руці. Переді мною лежить покладена на ноти, видрукована, моя “Похідна пісня”. А коли взяти іншу, актуальну тему? Хіба не потраплю?

Замикаю двері, кладу на столі папір, нас-

троюю себе... Ні, нічого не виходить. Блідо, непереконливо, неприйнятно для внутрішньої цензури. І замість “актуальної” теми, папір заповнює спасенна лірика.

БУДИНОК ЛІТЕРАТУРИ

Двічі на день, в обід і ввечері, ходив я до близького від моєї квартири будинку імени Блакитного, або, як пізніше стали його називати — будинку літератури. Уже починалися так звані “труднощі” з харчами, але завдяки доброму адміністраторові, їдальня будинку якось діставала свіжі й поживні продукти і могла цілком пристойно харчувати своїх клієнтів. Тож туди, певних годин, поспішали літературні братчики, великі й маленькі.

Приходив Микола Вороний — знаменитий перекладач на українську мову революційного гімну — “Інтернаціоналу”. Сідав за столиком, і, діставши з бічної кишені пляшину коньяку, завинену (для конспірації) в газетний папір, заповляв собі вечерю. Був досить балакучий, розповідав не без гумору про період своєї еміграції. (Він спочатку втік від советської влади, а потім, на лихо собі, повернувся). Симпатичний старенький поет трохи скептично дивився на сучасність, а проте — хто зна? Може, дійсно для України це найкраща й найпевніша дорога до власної державности...

Приходив замкнений у собі Микола Хвильо-

вий. Схиляв голову на руку й міг дві години так просидіти, обдумуючи щось у гамірливій їдальні. А, може, вже тоді йому вживався револьвер і кривавилося в очах 13-те травня 1933 року.

Тут же никав, підсідаючи до різних компаній на запропоновану чарочку, Сосюра — чудовий лірик, що йому якось щастило не перейти на агітшаблон, з вихваланням вождів, варстатів, промфінпляннів і іншої безмежної сірости й нудьги.

Самітньо сидів у кутку рідкий гість, похмурий Андрій Головка. Ця людина викликала в мені неспокійну цікавість. Так недавно ще вразив людські почуття безглуздий злочин цього письменника: він застрілив свою жінку й свою дитину, що була в той час на руках у мами. Розповідали: молода жінка домагалася більшої уваги до себе від чоловіка. А чоловік жив у світі творчих образів і не міг піти на поступки. Одного разу жінка зайшла до кімнати, де він писав, і почала скаржитись, що їй сумно, що вона не знає, куди себе подіти. І заплакала. Тоді Головка поклав на місце її й дитину, а сам пішов до міліції заявити про свій злочин. Біля року сидів убивця в тюрмі, а потім завдяки старанням літторганізації, зокрема впливового на той час С. В. Пилипенка, вийшов на волю. Злочин Головка виправдували “станом афекту”, але чомусь ніх-

то з ним не дружив, навіть уникали ручкатись. Тавро убивці невинного чи невинної — страшна річ. Зокрема мені було дивно, що це ж непересічний талант. людина з тонкою душевною структурою і одночасно злочинець. Ще дивнішим показалося нове кохання Головка, і те, що дівчина, знаючи його минуле, все ж таки погодилася зв'язати з ним своє життя. Чого не буває на білому світі!

Трималися разом Іван Кириленко, Антін Дикий і ще двоє, живих досі, чому їх і не називаю. Недавно вони "одчубучили" пікантну річ: пройшлися по головній вулиці Харкова з гармонією і з гопаком, а потім довго крутилися серед дівчорічків на каруселі в міському парку. Звичайно, перед тим було вжито відповідну порцію "гіркої".

Антін Дикий взагалі був оригіналом. Носив чорну бороду, хоч мав не більше 35 літ. Видав книжку поезій "Вогонь цвіте", і на цьому заспокоївся. Позичав гроші без віддачі. Коли давав сам, про повернення ніколи не нагадував. Одного разу поїхав на відпочинок у Крим і просвітвся так, що не мав за що повернутись. Тоді написав приятелям листа, такого переконливого й такого нецензурного, що приятелі негайно склались і вислали Дикому телеграфом потрібну суму.

Був день, коли ховали поета Леоніда Малошійченка-Чернова. Настрій, звичайно, огортав похоронний, бо чужа смерть нагадує про власну, а вмирати не хочеться нікому. Тоді Дикий відкрив летючий мітинг.

— Товариші, — сказав він, — присягаюся своїм здоров'ям, що Льоня просив не сумувати на його похороні, а добре випити й грати веселих мелодій. Небіжчик розумівся на житті, пам'ятаєте, він писав:

"Любови твоєї, оціненої в сто тисяч,

На двадцять копійок дай!"

— Не кисніть, товаришочки. Слово честі, рано чи пізно, всі мусимо бути там.

Дикий показав пальцем униз, а внизу, на першому поверсі, містився буфет з горілкою.

Дотеп дійшов до сердець, обличчя проясніли, і ми негайно пішли за вказаним напрямком.

Часто появлявся в будинку літератури Сергій Володимирович Пилипенко, плужанський "папаша", як його називали, покровитель усіх початківців. Він лаяв "сопливих" урбаністів, переконуючи з усіх сил, що здорові й найбільш надійні кадри української літератури придуть із села. Вказував при цьому на Скубу, Михайлюка, Баска, і з почуттям деклямував поезію останнього:

Світанок, ранок,
Поле в хвилях,
Волошки граються з росою.
Не грайтесь, квіти,
Не смійтесь, квіти,
Зігну вас гострою косою.
Зігну. Посохнете під сонцем,
Не стане вас, блакитні квіти,
Без вас ще море в яснім небі
І у очах її блакиті...
Я розчешу косою коси
Вам, луки буйні та зелені,
Такі чудові довгі коси,
Такі розкішні єсть у неї...

— Ну, — питав Пилипенко. — що скажете?
Це вам не “на заводі тім Сеньку стрінула...” Ба-
рабаните чорт-зна про що: — Ах, місто! Ах, дим
з фабричного димаря! Ах, симфонія машин!..
Тьху!

Серед літературної публіки траплялась і не
літературна. Ходили до нас артисти, композито-
ри малярі або й зовсім “інші”. Пригадую, на-
приклад, двох досить бідно одягнених дівчат, які
майже регулярно щовечора відвідували їдальню.
Вони відверто ловили женихів — відомих літе-
раторів. І впіймали. Пізніше я їх бачив уже як
дам, в елегантних сукнях і модних черевичках.

Загалом будинок літератури був місцем, де

можна було почути всі новини побутового ха-
рактеру. Новин політичних майже не зачіпали.
бо вже навчилися тримати язик на прив'язі й
робити вигляд, що всяка постановова партії й уря-
ду, навіть погана, дуже нам подобається.

Я мав невеличкий гурт друзів, яким дові-
ряв, а вони так само довіряли мені. Ми раділи
взаємно нашим успіхам і співчували невдачам.
За славою не гнались, не вискакували наперед,
щоб схопити якусь золоту рибку у вигляді до-
помоги з літфонду чи творчого відрядження. Пло-
ди мусів принести час, а поки — вперта праця,
ріст і вироблення фахової майстерности.

Небагато лишилося з того дружнього гурт-
ка. Зустрічаю іноді знайомі прізвища, радію,
що їх власники досі живі. Але більшість пішла
хресним шляхом, не лишивши по собі сліду, бо
Москва не тільки палить книжки і картини, але
й зарівнює могили непокірних. Хіба випадково
збереглися десь ті пісні, що їх співала наша мо-
лодість. Пісні не замовлені і не продані. Повні
віри в справедливість і правду. Наївні, але да-
лекі від кар'єристичного розрахунку.

Ми були зеленими пагінками, які спалило
занадто гаряче “сонце нової доби”.

НАЙКРАЩЕ — В ЛІСІ

Життя, чим далі, гіршало. На місце задушлого НЕП'у (приватної торгівлі) приходила нездарна советська кооперація. Кожен мешканець столиці діставав заборну книжку (від слова забирати) і на відповідні талони в ній купляв крам широкого вжитку, тобто взуття й одяг. Талонізували й деякі харчові продукти. Часто бувало так, що людина носилася з талонами і не могла знайти собі потрібне. Заборні книжки назвали іронічно "повною збіркою творів товариша Мікояна" (наркома харчової промисловости), і охотніше зверталися до спекулятивного ринку.

"З-під поли" можна було дістати все, але значно дорожче. Тому почалася гонитва за "довгим" карбованцем. Мені вже було трудно вижити з випадкового літературного заробітку, і знову стала переді мною проблема наймів. Але куди? Я міг би повернутись у господарську установу, до симпатичного Степана Марковича. Він з радістю прийняв би "блудного сина". Та... я все ж таки був народжений літати, а не повзати, перспектива советського Акакія Акакійовича мене ніяк не вабила. Хтось із колег сказав мені, що журнал лісової промисловости потребує кваліфі-

кованого редакційного працівника, і я пішов до редактора, що за сполученням працював у апараті ЦК КП(б)У.

— А ви розумієтесь на редакційній роботі? Як ваше прізвище?

Прізвище не сказало нічого.

— Гм... Не знаю, чи впораєтесь. Нам треба досвідчене, художнє перо. Ліс — не поезія, товаришу. Ви пробували щось писати?

Тоді я образився і назвав свій загальнознаний літературний псевдонім.

Редактор підкинув голову:

— Що? Це ви? А чому ж таким біднячком? Та нема чого й говорити, зарахую з сьогоднішнього дня. Хочете відповідальним секретарем?

— Ні, секретарем не хочу, не люблю сидіти на місці.

— Ага, розумію. Ну, то будете спеціальним кореспондентом. Дам вам добру ставку, при відрадженнях ставка подвійна, транспорт — окремо.

— А який район діяльності?

— Вся Україна.

Це мене влаштовувало. Я знав, що лісова специфіка майже не потребує пропагандивного барабана, отже, не буду гвалтувати свою совість.

З редактором ми скоро заприятелювали. Він був рухливий і експансивний, хотів популярнос-

ти для свого, досить сіренького, журналу, радився зі мною, як цього досягти.

— Розумієш, нема на кого спертися. Я завантажений по горло іншою працею, а секретар редакції — чиновник без ініціативи. Що приплило, те й у торбу, а збризнути живою водою канцелярський стиль дописів, підшукати добрих авторів, подбати про мистецьке ілюстраційне оформлення — нема. Може, хтось би з твоїх товаришів пішов на секретаря?

— Навряд.

— А чому?

— З тої ж причини, з якої не йду я. Ми люди волелюбні, а канцелярія, навіть редакційна, сушить мозок. Хай сидить твій секретар, крашого не знайдеш.

Отже, я потрапив у нову сферу журналістичної праці. Спочатку знайомився з “напрямком”, тобто годину сидів у редакції, а решту часу блукав, де доведеться, здебільша — у власних справах. Між іншим, відвідав деревообробний комбінат ім. Ейдемана й написав репортаж, від якого редактор був у захопленні і зовсім дав мені вільну руку щодо регулювання службового часу.

Іноді я виїздив у найближчі лісництва, причому брав для компанії когось із приятелів-письменників, і ми чудово проводили кілька днів на

лоні природи, оточені увагою й турботою лісового персоналу. Нам давали рушниці й проvoja того, і ми мандрували тінистими, прохолодними стежками до тих маловідомих місць, де можна було застрілити тетерева або дрохву, або пару пресмачних куріпок. Поверталися в місто, задоволені прогулянкою, з битою, уже засмаженою птицею в течках — приемним додатком до пісного міського харчування, і з матеріялом про віддану й ударну працю лісництва...

Я подружив і з секретарем журналу. Він був дуже милою людиною, казав, що редактор “дуб”, і розуміється на роботі так, як кіт на сливах. Йому лиш побільше тріскотні, високих цифр виконання пляну, і тоді все буде в найкращому порядку.

Секретар заздрило моєму “легкому” перу.

— Знаю, що брехня, художня вигадка, — казав він, — і майже вірю, бо переконливо пишеш. Саме, нам бракувало такого “спеца”.

Досить безтурботно минула літня пора. Навста золотий вересень із свіжими ранками, люди почали думати про теплу одіж і дрова. В один з таких ранків я вийшов із квартири, щоб купити чогось на снідання, і побачив на лавці в скверіку, біля свого будинку, Наталку Сіру. Не повірю очам, стояв і несміливо, трохи, мабуть, дур-

нувато посміхався. Тоді Наталка встала й підійшла до мене.

— Не чекали? Я хотіла з вами порадитись...

Боже, яка вона стала гарна! Дівчатко за два роки обернулося в розкішну дівчину з малиновими устами і з глибоким хвилюючим поглядом... А одяг той самий, бідненький, як на Дніпровому пароплаві.

— Чому ж не постукали?

— Боялась. Думала, може, ще спите, чекала, поки вийдете.

Ось вона. сільська скромність! Чекати від сьомої до дев'ятої!

Я швидко купив у крамниці все, що було потрібно, і запросив Наталку до себе. Вона здивовано оглянула мою кімнату.

— Як у вас прибрано! Наче в дівчини. А я покинула Нову Маячку і не повернусь туди...

— Чому?

— Глушина. Тяжко проводити так молодий вік. А крім того...

Наталка зробила павзу, почервоніла і пристрашно, з обуренням і тугою, вигукнула:

— Що дає право лізти мені в серце, коли я не хочу? Моя залежність? Те, що нема кому мене оборонити?..

І Наталка розповіла далі, що стала об'єктом кохання секретаря місцевого партосередку. Він

пропонував дівчині з ним одружитись і тоді жити, як сир у маслі. Коли ж вона категорично сказала "ні", почав усякими способами дошкуляти, аж до доносів у відділ наросвіти, аж до затримки хлібного пайка. Казав: — Ти ще будеш просити, щоб я з тобою жив. У мене в окрузі свої люди, звільнять з посади й іншої не дадуть. Зачекай трохи..

Я порадив Наталі заспокоїтись і плюнути на нахабного секретаря партосередку. Я мав багато зв'язків у редакціях, і через два-три дні дівчина вже приймала відділ експедиції одної газети. Ще раз я прислужився випадковій супутниці з Херсону до Кахівки.

Мої поїздки "на міся" стали частіші. Починався сезон заготівель, а потім вивозки лісу, отже, представник редакції мав бути "штовхачем" адміністрації лісгоспів і лісництв. Але тут було незрівняно легше, бо штовхання не носило жодного політичного забарвлення. Я говорив:

— План треба виконати. Виконаєте — похвалимо. Не виконаєте — вилаємо.

Часом я розмовляв, або, кажучи советським штампом, "проводив бесіду" з лісорубами. Тут хочу відзначити одну характеристичну обставину. Советські газети завжди пишуть, що робітники, свідомі покладеного на них завдання партії й уряду, виконують і перевиконують...

Брехня. Найманий робітник є найманий робітник. І на тракторобуді, і в радгоспі, і в лісі він хоче, щоб скоріше минув час, щоб можна було втекти до ділька від ударництва (пізніше — стахановщини) та відпочити в близькому колі родини чи друзів. Тому, якщо хочете мати симпатію в советського робітника, ніколи не говоріть йому про завдання й темпи, про соціалістичну п'ятирічку й іншу нудоту.

Замість вищезгаданого, я розповідав про життя міста, про вистави, які бачив на столичних сценах, про нові книжки. І мав за те щирих приятелів, які оточували мене в баракі не з обов'язку, а з власної охоти, і чув від них, у свою чергу, багато цікавого про життя в лісовій глушині.

УРЯДОВІ ПОРТРЕТИ

Дбаючи про популярність журналу, редактор сказав мені одного дня:

— Слухай, друже, а коли б ти отак пішов до Чубаря? Він свого часу займався лісовою справою, добре з нею обізнаний. Подумай, який був би для нас плюс, коли б у журналі появилася стаття голови уряду. Тоді поважні автори прийшли б самі, і взагалі ми б вирости в очах суспільства...

Мені було трохи дивно, що редактор не хоче йти сам, як член партії до члена партії, а посилає мене, звичайного редакційного працівника. Проте, яка різниця? Я піду в Раднарком з тою ж професійною невимушеністю, як у першу ліпшу установу. І я подався трамваем у напрямі Будинку Державної Промисловости, де містився й Український уряд.

Без труда дістав перепустку по пред'явленні редакційного квитка, відкрив двері до вестибюлю.

Розкішний вестибюль прикрашено різними декоративними кімнатними квітами. По обох боках сходи з білого мармуру, що ведуть на верх-

ні поверхи. Безшумно, невпинно працює ліфт.

У Будинку Державної Промисловости понад дві тисячі кімнат, і без показників не так легко щось розшукати. Проте, я вже знаю, що Раднарком на другому поверсі, і впевнено прямую туди.

На сходах стоїть і з кимсь балакає майбутній Нарком Освіти Затонський, в окулярах, у військовому мундирі. Прямує до виходу з щіпком у руці старий Шліхтер. Членів уряду в той час ще не охороняли, власне, не подавали думки з ними розправитись...

Підіймаюсь на другий поверх, стукаю до прийомної Раднаркому.

— Увійдіть!

Показую документ службовцеві, очевидно, довіреному Чубаря, прошу побачення з ним.

— Добре. Зачекайте трохи, там хтось є, а я спитаю Уласа Яковича...

Хвилини за п'ятнадцять той же службовець мене покликав:

— Прошу! Улас Якович приймає.

Я увійшов до просторого, стильно й гарно обставленого кабінету, вклонився міцній, із типовим селянським обличчям людині за столом. Чубар простягнув мені руку й просто сказав:

— Сідайте, товаришу. Чим можу вам допомогти?

Я відповів, що, власне, не мені, а журналові, де я працюю. Ми, мовляв, знаємо, що Улас Якович має лісотехнічну освіту й дуже хотіли б від нього хоч невеличкої статті на довільну тему. Скажімо, про господарську експлоатацію лісових масивів...

Чубар хитро посміхнувся.

— Для реклями? Я розумію вас. Але, товаришу, з мене ніякий письменник, а крім того, коли писати? Повірте, вже так краду час від свого сну, що далі нема куди. Хоч плач!

Зауваживши тїнь розчарування на моєму обличчі, Чубар додав:

— Проте, аби не казали, що Чубар вам відмовив, що Чубар неухажний, напишу трохи. Тільки в основному, прозовими реченнями, а ви додасте поезії, добре? Давно працюєте в журналі?

Я сказав.

— Так, так. Добра праця, в ліс можна поїхати, полежати десь під молодими соснами, полювати... Любите полювання?

— Люблю.

— І я люблю. Тільки вже не до того. Ну, бажаю вам здоров'я й успіхів. Статтю пришлю за місяць, за два, ось занотую собі.

Чубар знову простягнув мені руку, і я вийшов.

Статті він не прислав. Може, тому, що нас.

тупні в скорому часі події в Україні зробили надто мізерними “проблеми лісу”. Може, просто забув голова уряду свою обіцянку журналістові. Я з того часу взагалі його більше не бачив, але лишився приємний спогад про людину високопоставлену й просту в поведженні, про відкрите, добродушне селянське обличчя з хитрощами в кутиках очей, про милу, м’яку його вимову. Пізніше, коли Чубаря призначили на високий пост у Москві, я думав: Як же тяжко буде цьому синові України в чужому оточенні, в “білокам’яній”. Може, “білокам’яна”, врахувавши це, знищила Чубаря, навіть не подавши до відому його провини.

Згадавши про голову Раднаркому, хочу згадати ще про декого з тодішнього Українського уряду, згадати, як людей, у їхньому особистому, наче б захованому від допитливих очей, житті.

Кажуть, “шила в мішку не затаїш”. Ніяке відокремлення, а також величезна різниця між паном і підлеглим, зрештою не гарантують таємниці інтимних справ.

Ось, Григорій Іванович Петровський, уже літній, середнього росту, чоловічок. Колись був робітником у Катеринославі, потім революція винесла на гору й посадила в крісло голови Центрального Виконавчого Комітету. Петровський — зразковий сім’янин. Протилежно до багатьох ви-

соких урядовців він тримається моногамії й осуджує Колонтаївську(*) теорію вільного кохання, від душі ненавидить “легку поведінку” як збоку жінок, так і чоловіків.

У Петровського троє дітей: син — командир дивізії і дві доньки. Старша одружена з головою Чернігівського Облвиконкому, євреєм Загером, а молодша — дівчина — комсомолка. І ось остання піднесла батькові гірку пігулку . . . Мабуть, більше розбещеної дівчини не було в цілому Харкові. Вона так часто міняла коханців. Була надхненницею таких безсоромних оргій (звичайно, законспірованих), що цього не стерпів навіть поблажливий до “вільної моралі” комсомол. Петровській винесли кілька “доган з попередженням”, але це не вплинуло. Тоді секретар комсомольської організації пішов до Григорія Івановича й сказав, що його доньку не можна тримати в комсомолі, бо вона всіх розкладає. Прикро, але хай вибачить батько, коли дівчину змушені будуть виключити.

Петровський махнув рукою й сказав:

— Виключайте!

(*) Олександра Колонтай — відома своєю розпустою советська політична діячка. Довголітній амбасадор СРСР у Швеції. В книзі “Любов бджіл трудових” пропагувала “вільне кохання”.

Це був його великий біль і сором за те, що яблучко так далеко впало від яблуні. Пізніше ту невдалу доньку спровадили кудись до рідні, на провінцію, щоб не ганьбила імени советського президента України.

Проте, Петровського загалом шанували. Пам'ятаю такий характеристичний епізод: одного разу він вийшов на балкон урядового будинку, в мороз, без шапки, й почав промовляти, з приводу якоїсь події, до зібраних на майдані.

І враз багатотисячна юрба загула:

— Одягни шапку! Шапку одягни!

Петровський даремно підіймав руку, просячи заспокоїтись. Публіка перестала шуміти лише тоді, коли шапка опинилась на голові свого власника.

М. О. Скрипник мав мороку з молодого жінкою. Йому 64, їй — 24, різниця величезна. Жінка Скрипника, правда, не була повією, як Петровська, а просто користалася з радощів життя, не цікавлячись переживаннями старого чоловіка. Скрипник любив грати в шахи, тож жінка завжди підшукувала йому партнера, а сама, підхопивши під руку якогось військового молодця, весела, повна сил і здоров'я, мчала кудись у своїх справах.

Треба сказати, що Скрипник дивився на це по-філософському.

— Побігає та й вернеться, — казав він близьким приятелям, — бо краще бути жінкою старого наркома, ніж молодого дурня.

До речі, цю життєрадісну, гарну і, зрештою, “Богу духа винну” жінку, в якомусь часі після самогубства Скрипника, “зовсім випадково” переїхало авто, коли вона з дитиною (сином Скрипника) переходила вулицю. Жінку забило на місці, а хлопчик чудом урятувався, і його віддали в якийсь дитячий притулок, очевидно подбавши про те, щоб “конгрєволюційне” прізвище не фігурувало в списку дітей і назавжди загубився рід непокірного наркома.

Скрипникові не було чуже честолюбство, при чому проявлялося воно іноді досить смішно. Наприклад, раз погасло світло в квартирі наркома. Скрипник бере телефонну трубку, викликає центральну електростанцію, називає своє ім'я й питає:

— Скажіть, будь ласка, я нарком Освіти України?

— Так, Миколо Олексійовичу...

— Я член Політбюра ЦК КП(б)У?

— Звичайно, Миколо Олексійовичу, всі це знають...

— Я член Виконкому Комінтерну?

— Безперечно, Миколо Олексійовичу...

— То скажіть же мені тоді, будь ласка, — чому це в мене світла нема?

— Скрізь нема, Миколо Олексійовичу, бо зіпсувалася машина...

— А чому є в мого сусіди?

— У кого?

— У бувшого секретаря ЦК КП(б)У Хатаевича...

Між іншим, Хатаевича лише того дня зняли з його посади, ще ніхто про те не знав, але М. О. Скрипник з особливим задоволенням підкреслив **бувшого**, бо страшенно не любив “клапоухого Менделя” — за його приватною оцінкою.

Четвертою визначною урядовою статтю того часу був начальник ГПУ УССР — Балицький. Очевидно, інтелігент з походження, бо де ж у пролетарській родині натрапили б ви на Всеволода та ще й Аполонівича.

Світловолосий, досить молодий, не більше 38 літ. Обличчя мав приємне, а очі — дзеркало душі — зовсім не вказували на те, що руки цієї людини купаються в крові. Коли дивився я на портрети Держинського, Менжинського, Ягоди — одразу відчувалося: звірі, кати, садисти. А Балицькому скоріше пасувало б бути актором, оперовим співаком, таким собі гарним мужчиною, без натяку на страшну професію...

У Балицького була красуня-жінка, яку він

дуже любив. Перша дитина — син наповнила його щастям. (Кат також може бути добрим сім'янином). Малого нашадка “караючої десниці пролетаріату” не спускали з рук батьки і няні. Та коли хлопцеві сповнилося два чи три роки, стало очевидним, що він — ідіот. Довге лікування, знання вищих медичних світил не дали позитивних наслідків. Дитина лазила по підлозі, тупо дивилася перед собою, без причини реготала, плювала й кусалась. Ніхто з прислуги не хотів жити в Балицьких через того виродка, і нарешті його віддали в божевільню, переконавшись, що славний рід не збережеться... На тому прикладі мимоволі пригадувалися мені слова юдеїв, що просили розп'яти Христа: “Кров Його на нас і на дітях наших”.

Бог ще за життя заплатив Балицькому, і хоч він, як казали, втік за кордон, від себе не втече нікуди. Це — живий труп, і трупом відгонитиме пам'ять про нього в Україні, яку він свого часу так ретельно, з ясними очима й приємним виразом обличчя, розпинав.

ПОЧАТОК ЖАХУ

Осінь того року видалася аж надто дощова, небо плакало й плакало безупину. Одного разу всіх нас, редакційних співробітників, попередили, що ми мусимо завтра їхати на “прорив” по збору картоплі у приміський радгосп. Що таке? Адже радгосп досі обходився своїми силами й не потребував допомоги. Та наказ наказом. Місцевком профспілки загрозив, що неявка буде розглядатись, як зрив державного завдання.

Ми поїхали. Було нас коло 50 людей. На поле вже привезли лопати й мішки, оголосили розпорядок: чоловіки копають, жінки вибирають.

І ось... якщо ви пригадаєте український чорнозем, на чверть метра в глибину промоклий, вам стане ясно, що то була за праця. Ми, копачі, обливалися потом, а лопата не йшла. Врешті, відкинули лопати і стали всі вибирати картоплю руками. Ефект був досить сумнівний, бо в листопаді ніхто вже врожаю не збирає. Ми поїздили два дні, і нам, на радість усіх, сказали, що більше не потребують нашої дурної допомоги.

Картопля, як стало відомо згодом, лишилася на полі. І не тільки під Харковом, а по всій Ук-

раїні. Це були наслідки “блискучої”, “добро-вільної” колективізації.

В ідальні Будинку Літератури стали годувати з дня в день пшоняною кашою. Каша набридла, як гірка редька. Одного разу, коли я сидів над своєю тарілкою й думав: їсти чи покинути, хтось ударив мене по плечу. Озираючись — Влизько. Непокірний чуб лізе на лоба, зуби блищать, як цукор.

— Чому зажурились? — спитав по-своєму, монотонно. Потім сів коло мене й написав:

— Я був під Афганістаном.

— Чого?

— Оглядав простори. Гарно там!

— І...

— Прогнали, бо не мав службового відрядження. Шиють шпигунство, ідіоти... Потрібне воно мені!

Ех, Влизько, очайдушна голова!

Він обернувся й покликав якусь жінку.

— Знайомтесь. Моя дружина.

Он як! 22-річний Олекса вже встиг одружитись. Жіночка, очевидно, екстравагантна, бо, як мені опісля сказали, покинула першого чоловіка й зійшлася з глухим поетом.

— Ходім з нами обідати, — написав Влизько. — Я знаю, де можна поїсти. Не таке барахло.

Це була моя друга й остання зустріч з “українським Байроном”.

Під час обіду Влизько гарячково писав мені:

— Були на селах? Бачили, що робиться?.. Кращих господарів знищили, а решту загнали в кошару й їсти не дають. Читали Панчову “Маму, що мусить умерти”? Зануда він, хоч і добрий письменник. Морду б йому набити тією новелею. Я комсомолець, але хай вони йдуть під три чорти з таким соціалізмом. Паскудство!

Списані клаптики Олекса старанно дер, ще й пропалював цигаркою в попельничці. Він повертався до Києва “писати історичну поему, а про сучасність хай пишуть інші...”

Юна, чиста, світла душа! Він теж належав до тих, кого не можна було купити “за панство велике, за лакомство нещасне”.

Незабаром у Харкові появилися голодні селяни. Я побачив раз у своєму дворі, як чоловік років 45, в доброму кожусі і шапці, діставав з вигребної ями покидьки й їв їх.

— Що ви робите! — скрикнув я з огидою.

Чоловік тупо подивився на мене й продовжував жувати.

Я побіг до себе, схопив півхлібини, увесь свій запас, і сунув у зашкарублі, давно не миті, руки.

Чоловік знову тупо подивився на мене, потім блідий вогник свідомості блиснув у тоскних очах,

скупа сльоза поповзла по бороді, і він прошепотів:

— Спасибі... сину.

По дорозі в редакцію, так само зустрів я кількох селян із простягнутою рукою. В одному місці щось оточувала юрба. Люди нахилилися, розглядали, хитали головами. Я підійшов також і побачив мертвого, ще досить молодого чоловіка в сільському вбранні. Хтось радив покликати лікаря, інший казав:

— Уже непотрібно. Я слухав серце — кінець.

І пошепки додав:

— Дохазяйнувався... з комуною.

Того вечора я напився. Сам, без приятелів. Видудлив півлітра за годину, нічим не закусуючи. Як сон, пригадував опісля, що до мене приходила Наталка, а я гатив кулаком по столі, ридав і кричав, що не хочу жити.

Наталка поклала мене в ліжко. Пізніше вона говорила, що коли б мене підслухало тоді ГПУ, я б ніколи не побачив Божого світу.

У швидкому часі редактор, помітивши мою нервовість, сказав:

— Ти чомусь скуд. Їдь на пару місяців з виїзною редакцією в прикордонну смугу. Їстимеш, як цар, і мені привезеш трохи. Згода?

ПРИКОРДОННЯ

Перед виїздом у прикордонну смугу, я мусів заповнити спеціальну анкету для ГПУ, а ця компетентна установа мала вирішити: дати чи не дати мені перепустку.

Анкета складалася з багатьох запитань. починаючи від “де народився” й кінчаючи: “хто з родичів був або є закордоном”?

Мені сказали: прийти через три дні. На цій підставі я купив точно для третього дня квиток і явився за перепусткою. Малиновопетличний “сотрудник” оглянув мене з ніг до голови, й урочисто, наче нагороджуючи орденом, промовив:

— Ми даємо вам перепустку, але її ще не підписав начальник. Доведеться зачекати, тобто прийти завтра.

Я мимоволі вилаявся.

— Чорт забери, — кажу, — а в мене ж квиток у кишені.

“Сотрудник” знову оглянув мене з ніг до голови.

— Квиток у кишені? А нащо ж ви його купляли, не маючи перепустки? А коли б ми не дали вам дозволу на виїзд?

— Значить, довелося б загубити 25 карбованців, — сказав я, посміхнувшись.

Така відповідь співрозмовцеві подобалась. Він навіть пожартував, запитавши: чия кишеня загубила б гроші, моя власна, чи державна, і просив зайти не завтра, а за годину.

Все кінчилося добре. Я дістав перепустку і за пару годин уже лежав на полиці вагона, відпочиваючи після денної біганини.

Їхав я не сам. Мені дали за помічника товариша Ф., члена партії, що абсолютно не розумівся на газетній справі. Скоріше це був політконтроль, бо чи можна ж довіряти виїзну редакцію безпартійному?

А проте, ми з Ф. швидко заприятелювали. Він добровільно взяв на себе “справу постачання” в дорозі і, вистрибнувши на якійсь станції, купив і врочисто приніс до вагону конячу ковбасу.

— Дуже добра ковбаса, — розхвалював він, — свіжа!

Я подякував і відмовився.

— Забобони, товаришу, — сказав Ф. — У татар коняче м'ясо вважається за найкраще. Їж!

І тут же продеклямував мені тихенько фолкльорну поезію:

В магазині ЦРК (*)
Продається ковбаса.
Ось заржала ковбаса —
Просить сіна і вівса...

Все ж таки, я конятини тоді їсти не став, хоч пізніш довелося спожити її чимало, і в ковбасному і в смаженому вигляді. Натомість я мав придбаний у Харкові глечик з венігретом, глечик з повидлом і хліб. Ф. сміявся й казав, що я вегетаріанець, а він і-го-го-таріанець...

Ніяких пригод у нас дорогою не було, і морозним, але ще безсніжним ранком ми приїхали на станцію Олевськ. Це остання станція на території УСРСР. Далі поїзд не йшов, а повертався назад. Залізничного сполучення із закордоном у цьому напрямку не існувало.

Ще здаля помітив я червоноармійців, які оточували район станції, майже до семафора. Для чого? А ось для чого: жодна душа не сміє прослизнути з поїзда неперевіреною. Якщо хтось би надумав явитися в Олевськ без перепустки, його, після допиту звичайно, садовили в той же поїзд і відправляли назад. Того дня так само відправили двох жінок, що мали рідню в Олевську й хотіли незаконно з нею побачитись.

Пасажири вийшли з вагонів і стали в чергу.

(*) Центральна робітничка кооператива.

Двоє військових біля дверей станції уважно перевіряли перепустки. Після цього їх треба було негайно зареєструвати в райвідділі ГПУ, а далі, щодва тижні являлись туди особисто для відмітки. Як бачите, перебування в прикордонній смузі — річ не проста.

Полагодвши всі формальності, ми з Ф. пішли в районну редакцію. Познайомились, показали свої службові відрядження. Спостерегли, що з усього складу редакції й друкарні тільки редактор українець, решта — євреї.

Взагалі, Олевськ — єврейське містечко, і єврейство там спролетаризоване майже на 100 відсотків. Гончарі, теслярі, слюсарі і т. д. — виключно з роду Ізраїля.

Побачив я там і чудо природи — єврейський колгосп. Офіційно він носив ім'я, здається, "Червоне прикордоння", а неофіційно (в єврейській мові) називався "Нема куди подітись". Але справедливість вимагає сказати, що працювало єврейство на землі добре, а голова, тов. Гіндельман, що говорив, до речі, прекрасною українською мовою, був досить суворим начальником, і коли хтось із членів колгоспу, тримаючись за живіт, просив відпустити його додому, бо, мовляв, зле себе почуває, Гіндельман дивився на прохача з висоти свого дійсно велетенського росту й безапеляційно говорив:

— Ти мені не стогни. Иди роби!

Ще трохи про Олевську редакцію. Зустріли нас там привітно, а коли ми попередили, що будемо оплачувати всі друкарські витрати, до амортизації шрифтів і машин включно, зовсім стали добрими. Ми мали починати працю о 6-ій вечора, а кінчати, коли впраємось, хоч і ранком.

Тож день перепочивши, взялися з Ф. витягати Олевський район з прориву по лісозаготівлі й вивозці. Ф. я вирядив по лісництвах (щоб не бсвтася під рукою) і — машина закрутилася...

Я мусів працювати добре, знаючи, що на мене завжди непомітно дивляться. На підставі матеріалів, які зібрав у районі, мав я точне уявлення про всі заготівельні пункти, про їхні спроможності, про окремих керівників. Становище дійсно було жалюгідне. Один з найбільш заліснених районів України, звідки йшов експорт закордон, плентався в хвості. На третій день після нас прибув ще уповноважений ЦК КП(б)У підштовхувати партійні організації. Ліс висів усім на язичі.

І коли 12 лісових пунктів дістали першу спеціальну газету, їм присвячену, а далі другу. а далі третю — з не дуже приємними виробничими характеристиками, вони зрозуміли, що треба "перебудуватись".

На моє задоволення (і здивування) Олевський кутовий район не бідував настільки, як центральні райони України. Не знаю, чим це пояс-

нити. Може, не так шорстко пройшлася червона мітла по селянських засіках, а, може, ще не встигли доїсти своїх запасів. У всякому разі тоді я там голодних не бачив.

Не дуже покладаючись на спостережливість Ф., облітав я сам заготівельні пункти. В деяких був нелад, головне, лісорубів — людей важкої фізичної праці — годували пшоначим кулішем на олії або картоплею. Сказав про це уповноваженому ЦК, той нагримав на секретаря Райпарткому, останній нагримав на всіх йому підлеглих господарників, і за кілька днів робітники мали м'ясо, товщ і збільшену пайку хліба. Так само домагався я від імени виїзної редакції доброго харчу для коней, знаючи, що на худому коневі далеко не поїдеш, тимбільше з тяжкими колодами.

І ось, за місяць, крива пляну пішла різко вгору. Щоденні зведення показували, що спокійний коماشник розворушено, що він працює як слід. Звичайно, я не смію сказати, що успіх залежав виключно від виїзної редакції, але вона була передовим загоном "у боротьбі за ліс".

Я спав 3-4 години на добу. Вдень їздив по дільницях, а вночі випускав газету.

Олевщина загалом бідна. По всіх тих селах із закінченням на "чі" (Білокоровичі, Мацієвичі, Вербовичі) мене вразила суцільна "постолиза-

ВІД ВОРОТ — ПОВОРОТ

Редактор журналу, де я працював, мало не обіймав мене. Тиснув руку, говорив компліменти (він регулярно діставав виїзну газету), і раптом, зовсім іншим тоном, вигукнув:

— Та й побити ж тебе треба!

— За що?

— Слухай, це ж нахабство. Ти набрав десь старих кліше і підписуєш: “Ударники Олевщини на рубці лісу”. Або: “Валка олевщан-ударників з експортним матеріалом виїздить на станцію”. А це ж не олевщани, а наймані харківські воїї, що доставляють дерево комбінатові ім. Ейдемана. Минулого року таке кліше було в нашому журналі...

— Ну, і що тут страшного?

— Як що страшного? Це ж брехня. І хоч би ще раз, а то — десятки. Я вже мовчав...

— І мовчи собі. Хто там розпізнає — олевські возії, чи харківські? Подумай, де б я зробив кліше? В Олевську клішарні нема, до Києва далеко, а без кліше, сам знаєш, не газета, а сіра ганчірка.

Я дав редакторові кусень масла, привезений з подорожі, і ми помирились, умовившись, що

більше я брехливих підписів під кліше давати не буду.

Я гадав собі відпочити, бо такі дійсно втомився. Коли ось так через три дні йдемо ми з редактором по Сумській, балакаємо про те й інше, а потім він мені каже:

— Знаєш, друже, ти зараз на найкращому рахунку. Уповноважений ЦК розповідав мені про твої редакційно-організаторські здібності. Я вже домовився, що весною тебе пошлють на курорт, а тепер... (редактор зробив павзу) поїдь ще, будь ласка, до Кам'янець-Подільського району. Він, проклятий, загруз так, що мало надії витягти. Може, щось зробиш...

Я розсердився.

— Он як, — кажу, — коли мед, то вже й ложкою? Ні, голубе, хоч ти мені й начальник, але йди в болото! Досить з мене, я ледве живий після Олевська. Їдь сам!

Редактор відскочив від мене, як опечений, і перейшов на інший бік вулиці. Так ми й ішли, він собі, а я собі. Спустились до Миколаївської площі. Тоді редактор (коза до воза!) наблизився й попросив:

— Ну, не треба сердитись. Ще поговоримо на цю тему...

— І говорити не хочу. Ось зазирну до редакції, побачу, як воно там, а потім — додому, ноги вгору і — дайте мені спокій!

ція". Постоли у всіх: у чоловіків, жінок і дітей. Бо навкруги ліс, багато лика і... шкіра з дерев не є предметом дефіцитним, як шкіра тварини. Так само скрізь багато грибів. Очевидно, гриби — перша їжа олевшан. Добрі, білі, "Herrenpilzen", і дешеві навдивовижу. Чи не на Олевщині виникла приказка: "дешевше від грибів".

Народ — нужденний і темний, народ, що не посунувся й на цаль до вершин комунізму. Думаю навіть, що з уваги на близькість "гнилого заходу" Олевщину тим комунізмом не дуже допікали. Адже звідти можна було стрибнути в інший світ. Дехто ходив до родичів і щасливо повертався з якимсь капіталістичним даруночком, матеріалом на сукню, чи що.

Скрізь ліси, ліси. А червоноармійців не настачишся на кожен клопот, а стежки-доріжки є такі, що пройти там зуміє лише дідько й обізваний олевщанин. Недарма пильнують так на станції. Скочить людина в Олевськ — поминай, як звали.

За два з половиною місяці Олевський район по заготівлі й вивозці лісу вийшов на перше місце в Україні. Негайно районна влада сповістила про це телеграмою Харків, а звідти — поздоровлення й наказ нам повернутись.

Ми їхали (з радістю, бо вже набридло в глухому районі) разом з уповноваженим ЦК пар-

тії. Чомусь він мав до мене довір'я й попередив:

— У Києві добре погуляємо, тільки без цього Ф. Хай собі спить на здоров'я...

І ми в кращому ресторані "Континенталь" святкували перемогу над лісом... Уповноважений розчулився й казав мені:

— Якщо попруть кудись ще на лісозаготівлі, попрошу тебе за редактора. Бачу, що ти хлопець битий. І взагалі, збережемо наше добре знайомство..

Тим часом я не лягав. Оббігав усіх приятелів, зібрав новини (не дуже рожеві), побачив знову голодних і величезні черги біля крамниць із так званим “комерційним” хлібом.

Я ще ніде доти не спостерігав таких черг. Без перебільшення, там стояли тисячі людей. Переважно, з села, та й місто було не від того, щоб до жалкої пайки долучити якийсь кілограм дорожнього харчу. Черги регулювала кінна міліція. Випикали суперечки, когось арештовували, тягли за поли. Крик, сльози, лайка. Ой, який же це жах! Це в багатющій, у одвіку врожайній країні таке робиться!

А в кооперації — хоч м'ячем покоти, саме повідло. Уже зароблені гроші не рятують, бо ринок перейшов на астрономічні ціни. Хліб — дорожче золота. Хто мав якесь зайве і незайве барахло, ніс на чорну “толкучку” і міняв його на харчі.

Я дістав листа від рідні. Просять помощи, старі, беззахисні. Насушив сухарів, вислав у дерев'яній скриньці, щоб не дощупались і не вкрали такі ж голодні працівники пошти. А далі? Я ж не маю змоги стояти в чергах за комерційним хлібом. Треба, мабуть, їхати...

Другого дня, раненько, прийшов редактор. Я ще був у ліжку.

— Ну, як же, друже, виручиш? На один місяць...

— Добре. Пиши відрядження. А щодо місяця, то ти прекрасно знаєш, який він довгий. Певне, від лютого до травня...

Так, я знову покидав Харків, пробувши тиждень, не відпочивши, як слід.

Того ж дня прийшов до мене мій друг М. і став просити, щоб я узяв його з собою.

— Повіриш, ледве ноги тягаю від повідла. Може, хоч там трохи підживлюся.

Я сказав редакторові:

— Без М. не поїду.

Але редактор ішов на все і зразу погодився, призначивши М. відповідну платню, як співробітникові виїзної редакції.

Я ж на цьому вигравав подвійно: мав коло себе близького приятеля і порядного журналіста.

НОВА ПОДОРОЖ

Сніжна зима лежала навкруги пухкими килимами. Іноді, немов наляканий, схоплювався вітер і гнав перед собою блискучу, на сонці, куряву. Район, куди ми їхали, був за 35 верстов від найближчої станції, явище — можливе лише на занедбаних владою українських просторах.

Єврей-балагула з парою шкапинок пропонує свої послуги.

— Дешевше від мене не повезе ніхто, вірте совісті!

Поїхали, сьак-так умостившись на малих саянях, прикривши ноги соломою. На першому ж закруті в полі летимо сторч головами (з балагулою разом) у сніговий намет. Сміємось, бо це справді не страшно, тільки за коміри потрапила холодна вата і розтікається струмками, поки встигаємо її випальцювати. Балагула з вибаченням каже:

— Дуже крутий поворот. Тут завжди випадаємо. Гаття, маленькі!

Із звичайним, не урядовим євреєм можна говорити більш-менш відверто. Питаємо, чи не голодує район.

— Дехто голодує, а дехто не голодує. Ви в лісництво? Ну, то будете жити добре. Там відгодовують свиней, та й хліба мають досить, у них не брали.

Дзенькає, за подільським звичаєм, дзвоник на дишлі, конячки тюпають, похиливши голови, не дуже бадьоро, бо певне й у них харч нормований і пісний до того ж.

Через сім годин висідаємо в містечку, що звалося раніше Воньківці, а тепер носить поважне ім'я Затонськ. Містечко, як і Олевськ, єврейське, на вулиці іншої мови не чути. Балагула підвозить нас до готелю.

Ой, що то за готель! Курник, тільки без сідал і з двома підсліпуватими віконцями. Холод надзвичайний, бо курник, заради економії, не опалюється.

— Ні, я тут ночувати не буду, — каже М., — згорить він!

Біжимо в редакцію й просимо поради десь приватну квартиру. Знаходимо досить швидко в складача-єврея, умовляємось, насамперед, щодо опалення.

— Буде, буде, аякже! Сьогодні буде, а завтра товариші скочать у лісництво та скажуть, щоб привезли їм дров. У нас дрова дорогі, ой, дорогі дрова, чорт би їх забрав, вибачте...

І знову почалася "боротьба за ліс". Кожного дня з Лісництва присилали в наше розпоряд-

ження підводу, і ми так само по черзі моталися в різних напрямках районного терену.

Ліси на Затонщині давні, порослі сивим мохом. Велетні-дуби зберегли на своїх стовбурах залізні тавра з печаткою царя Петра. Звідси черпав московський самодержець матеріял для кораблів, і цілі великі дільниці називалися “корабельними”, а тавра вказували, що не можна тих дерев рубати.

Лісозаготівля посувалася, але з вивозом було погано. Сільські конячки, на зразок балагульських, не в силі були, навіть по снігу, тягти довго грубезну колоду. Дорогою кілька разів міняли коней, запрягали по чотири й по шість, щоб дістатися з лісу до наїждженого шляху.

Але партія вперта. Вона не визнає “об’єктивних причин” у різних кампаніях. Перша заповідь: Хліб — державі! Ліс — державі! Тіло й душа — державі!

Майже все кінське поголів’я району зігнали в ліс. 32 представники різних дотичних до кампанії організацій ласували досить добрим “лісовим” харчем, жодною мірою не спричиняючись до помочі в роботі. Я не стерпів і написав у визній газеті:

Смішні ці факти, чи гіркі,
Але ж це дійсність, а не сниться.
Аж тридцять два представники
Отаборилися в лісництві.

Надуті, важні, в кожухах,
З товстими теками, звичайно,
Сидять, як пшикалки на пнях —
Централізоване начальство...

Після цього представників, як вітром здуло, і робота пішла успішніше. Словом, до початку розтавання снігів плян було, в основному, виконано. Ні міжрайонова Управа Лісу (в Кам’янці Подільському), ні Центр цього не сподівались. І коли, повертаючись назад, зайшли ми в Кам’янці до секретаря Райпарткому, згадуваного мною раніше письменника Івана Кулика, він нас далі не пустив.

— Ні, ні, хлопці, що б же я був за господар району, коли б отак, “на сухо”, ви від нас поїхали? Завтра ввечорі відзначимо вашу доброту...

Трохи смішно тепер і ніяково згадувати, але в залі Лісової Управи нас зустріли музикою. Духова оркестра “гатила” якийсь бадьорий марш, а ми, червоніючи, дурнями проходили через залю до стола президії.

Нам піднесли грамоти ударників і нові убрання шляхетного синього кольору. Потім була вечеря, така, що тяжко її зорганізувати в голодну пору, не маючи доступу до “закритих” партійних розподільників.

Другого дня були на обіді в Кулика. Він

ВІД ПОЧИНОК

займав розкішну квартиру в колишньому губернаторському будинкові, і, власне, мав губернаторську, якщо не більшу, владу. Подарував нам свої, недавно видруковані, "Записки Консула", читав віршовані переклади світової поезії.

Люціяна Пюнтек, жінка Кулика, нарікала на "районну скуку".

— Чоловік на роботі, іноді нема його кілька днів, а я в цих палатах почуваю себе, як птах у позолоченій клітці. Нема з ким перемовитись словом.

— А знайомі?

— Які? Обивателі партійні і непартійні?.. Дайте спокій! Це така нудьга, що.. Хочу до Харкова, коли б уже швидше відкликали чоловіка!

Кулик пропонував нам затриматись ще на день і поїхати з ним на кордон.

— Побачите за двадцять кроків капіталістичну країну, наберетесь вражень...

Та ми вже втомилися від їзди по лісах, і прогулянка, навіть у легкій автомашині, нас не спокусила. Отже, подякували чемному господареві дому й району, і попросили відправити нас на вокзал.

Виявилося, що мій начальник не збрехав, помахуючи мені перед очима курортом. Через кілька днів після повернення з другої подорожі, я дістав оплачений місячний відпочинок на південному узбережжі Криму.

Признаюсь, я ніколи доти не потребував так відпочинку. Після майже піврічної нервової напруженої праці й регулярного недосипання, я став схожим на стеблину: ішов і хитався від вітру. І коли потрапив я в розкішній ялтинський санаторій ім. Семашка, з бездоганною обслугою, із суворим лікувальним режимом, коли першої ночі ліг на білосніжне ліжко й слухав, як лагідно, десь за двісті кроків, хлюпочеться море, відчув себе, наче в раю.

Крим — чудова місцевість, там і без курорту будеш здоровий. Уявіть собі: повітря таке прозоре, що бачиш неозброєним оком за 10-15 кілометрів. Коли ж дихаєш, здається, наче якийсь цілющий струм вливається тобі в груди. А з моря виходиш тугим, як м'яч, і рухливим, як живе срібло.

Курортники — аристократи, ті, що кожно-

го року бувають у Криму, нарікали на санаторний харч. (Голод в Україні трохи позначився і на постачанні курортів). Але мені, загалом невибагливому й дуже ознайомленому практично з тугою шлунку, харч видавався першорядним. Мимоволі я думав: химерні люди, таж тепер уся країна голодує, вся країна, крім комуністів. рада вареній картоплі. А якого ж дідька треба вам?

Курортні знайомства, здебільша з публікою партійною і не українською, показали мені всю її моральну вбогість, непривабливу, спустошену матеріалізмом душу.

Зі мною в палаті було двоє москвичів-партійців. Вони звертались до мене, як до такого ж партійного колеги (не уявляючи, що в упривілейований санаторій може затесатись безпартійне барахло), а я їх не розчаровував і плів казки про свій давній членський стаж...

Це давало мені можливість слухати різні секрети, стояти на рівній нозі з "аристократами". Документів на курортах ніколи не питають.

Отже, москвичі розповідали мені, як всесоюзний староста, "дедушка" Калінін, купив через свого довіреного агента, на прилюдних торгах, страшенно дороге хутрове манто, що належало колись цариці, і подарував його своїй коханці, кінозірці Малиновській. Іноді до "дедушки" приїздила справжня, законна жінка з Твері.

Всесоюзний староста щедро обдаровував її, дітей, онуків, і бабуся, поклонившись у пояс великому своєму чоловікові, задоволена й щаслива, поверталась назад.

Розповідали про іншого наркома — Луначарського, який закохався в нашу землячку-чернігівку Наталію Сас (по сцені — Розанель) до того, що подарував їй діаманти з образу чудотворної Божої Матері (де він їх узяв?!), і Сас у цих діамантах виступала на сцені.

Про "батька" багато не патакали. Згадували лише, що коли він являється на засідання Політбюро, всі політбюровці, які доти перекидалися між собою різними загальнолюдськими словами й жартами, одразу гублять мову, виструнчуються і "раболепно" чекають, що скаже ВІН.

Така диявольська влада цієї людини.

Курортні партійці цілковито не переймалися народними потребами. Народ для них лише сіра маса, щось на зразок угноєння для квітів життя — членів компартії.

Питання заробітку, вигідних відряджень, гарних випадкових жінок і бенкетів — ось і все коло зацікавлень новітньої аристократії.

Хай буде мені даровано дивний "патріотизм", але мені здавалося, що українські комуністи — краці.

Зрештою, на курортах менш усього мора-

лізують. Ми часто пили вино, яке спритні партійці діставали з масандрівських славних льохів. Вино не просте, а з 20-25-літнім стажем переходу. П'еш його, й здається, що це нектар, який свого часу вживали боги на Олімпі... (До речі, за вино, коли довідувалось про нього курортне лікарське начальство, негайно викидали з санаторія).

Ми об'їздили паровим човном усе ближче узбережжя Криму. Лівадія, Місхор, Алупка, Сімеїз — скрізь вешталась курортники, засмагли, балакучі, безтурботні.

У Криму є на що поглядіти. Коли б ще жив приватно, а не по дзвонику, залежно від годин сніданку, обіду, вечері й сну, було б вигідніше. Але... не в той час. Поза курортом люди так само бідували, купити хліба не міг ніхто. Часто до санаторійної брами прибігали татарські літи й простягали худі рученята. Ми давали їм, — крадькома, щоб ніхто не побачив, — рештки від своїх денних хлібних пайок, і діти прикладали руки до серця й кланялись майже до землі.

Лише мариновані бички (риба), вино, тютюн і виноград продавались в необмеженій кількості. На ці речі Крим багатий.

Татарська людність ходила в неймовірному дранті. Дірка на дірці і латка на латці. Це, власне, “стиль сталінської доби”, бо промислові товари (одяг і взуття) в район непромислового

значення майже не потрапляли. Населення мусіло “самоопреділятись”, тобто вишукувати якісь можливості для прикриття свого тіла.

В той же час московські курортні пані тричі на тиждень міняли вбрання, спокушаючи відпочилих Дон-Жуанів.

Дон-жуанство було розвинуте, як слід. Легке, “стрекозяче”, без обіцянок і обов'язків. — “склянка води”, — одним словом.

Хто ставився серйозно до відпочинку й лікування, досяг добрих наслідків. Я “набрав” шість кіло, від щоденної руханки зміцніли м'язи, нерви заспокоїлись.

І все ж таки я ледве добув останні три дні. Одноманітність життя, хоч і непоганого, якось пригнічує, затуляє чудесні краєвиди, тягне... на волю. І коли я сів на пароплав, щоб їхати в Севастополь, а звідти залізницею в Харків, я відчув таку ж радість, як і тоді, коли їхав відпочивати.

НІ В ТИХ, НІ В ЦИХ

Лише три місяці довелося мені після відпочинку працювати в лісовому журналі.

Було оголошено, що столиця переїздить до Києва. Не одразу. Адміністративний центр ще лишався, а переносились окремі господарські й громадські установи. В це число потрапила й наша редакція.

Мені пропонували їхати, але дивний “внутрішній голос” забороняв прийняти цю пропозицію. Чому? Адже від Харкова Київ незрівняно кращий, там буде центр українського культурного життя, а Харків незабаром обернеться на провінцію.

Колеги-журналісти мені дивувались.

— Не будь дурнем, — казали вони, — тепер легше дістати помешкання, і взагалі — Київ розквітне, а Харків не матиме жодних перспектив.

— Ні, не поїду. Відчуваю, що там моя смерть...

Приятелі сміялись, брали мене на кпини.

— Бабусині забобони, парубче! Чому смерть

у Києві, а не в Полтаві чи десь у поїзді, під час несподіваної катастрофи. Чому?

Я не поїхав, і — дивно: майже всіх моїх колег пізніше або розстріляли, або заслали на далеку північ.

Отже, лишився я знову “на вільних хлібах”. Запропонував свої послуги газеті “За Соцперестрою”, як нештатний кореспондент, і поїхав по районах.

Та мені цим разом не повелось, бо нічого бадьорого я з себе видушити не міг, спостерігаючи страшну вбогість сколективізованого сільського господарства. Два місяці я мовчав, а на третій мене попередили, що більш авансу не дадуть, поки не побачать у газеті моїх нарисів.

Що ж робити далі? Наталка радила заново вчитись. Вона вже встигла перейти на другий курс медичного інституту, махнувши рукою на попередню учительську кар’єру, і казала мені:

— Треба мати щось практичне. Не вашу історико-філологію або нервові кидання з району в район. Таж вам лише 30 років, а в 35 будете лікарем. Не подобається?

Ні, лікарство мені дуже подобалось, я навіть мріяв про цей фах, коли кінчав середню школу. Але доля розпорядилась інакше. Треба було працювати, щоб вижити, потім носив червоноармійську шинелю, потім студював філологію й педагогіку, і, врешті, знайшов своє по-

кликання в "глаголі", що мав запалювати людські серця...

Ех, друзі! Радити взагалі дуже легко, а от досягти чогось... Крім того, я не міг скласти своєї зброї. Незабаром вийде третя книжка, далі буде четверта, п'ята, десята... Хіба це не хліб? А життя ж мусить колись покращати. І я, очікуючи на покращання життя й на можливість його оспівувати, влаштувався в Центральному Бібліотекарі.

Це велика книгозбірня, яка схоронювала чисто всі книжки, навіть і ті, що їх було вилучено з обігу.

Тепер уже не пам'ятаю точно завдань згаданої установи. В основному вона займалася бібліографією книжкових видань.

Моя ж "праця" полягала спочатку в тому, що я цілими днями читав заборонені твори. Пригадую, наприклад, "Повість непогашеного місяця" — Бориса Пильняка. Там досить недвозначно розповідалося про смерть наркома воєнних і морських справ Фрунзе, якого Сталін вирядив на операцію, попередньо домовившись з лікарями, щоб нарком з операційного стола не встав.

— Тату, погаси місяць, — каже маленька дівчинка, — бо я не можу заснути.

— Ні, доню, місяця гасити не можна, бо він усе бачить, і колись про те, бачене, розповість людям...

Так кінчалась та цікава повість талановитого письменника, що його вже давно знищила Москва.

Між іншим, більшовицька влада, поза своїм брутальним нахабством, панічно боїться вільного друкованого слова.

Я іноді думаю: коли б отак сипнути з літаків над Україною кілька мільйонів примірників "Саду Гетсиманського", або "Недостріляних", або інших "приемних" для советської верхівки творів. Уявляю собі, з яким жахом кинулося б збирати й вишукувати ту літературу хоробре лише з безборонними жертвами МГБ.

Час від часу мене посилали в бібліотеки на периферіях.

Об'їжджаючи бібліотеки, відвідав я й свої рідні місця. Боже, яке запустіння! І в усіх наязиці одне, важке, наче камінь, слово: хліб.

Дехто забув, "подарував" режимові події 30-их років. Але кожен, хто має крихітку душі, не забуде їх ніколи. Не забуде висохлих дитячих тіл, тих ходячих людських трупів з набряклими ногами, мертвотного, приреченого, байдужого спокою в оселях.

Москва карала Україну за непослух мільйонами засуджених на повільне, жахливе, без права скарги і просьби про рятунок, знищення.

Є речі, яких не можна простити не лише ви-

нівцям, а й нащадкам тих винуватців, бо вони пухли від ситости в той час, коли їхні ровесники лягали в труну, не побачивши життя.

Край конав, а ти мав право... битися головою об стіну й мовчати. Ні, не мав права мовчати. Далі я розповім про зміст, який можна вкласти в запитання: чому ви мовчите?

НАПЕРЕДОДНІ ІСТОРИЧНИХ ПОСТРІЛІВ

На літературному обрії в Харкові почали збиратися хмари. Один за одним зникали письменники, керівники державного видавництва і його відділів. Ліквідували всі літгрупи, мотивуючи це потребою консолідації творчих сил, а насправді запроваджуючи "колгосп" і на ідейному відтинку українського життя. Івана Кулика було призначено головою Оргбюра єдиної, безгрупової Спілки письменників.

Влада наче особливо дбала про цей важливий "контингент", проте, і він сох від недоїдання нарівні з обивателями. Єдиним рятунком була 800-грамова пайка хліба, з якою ми робили комерційні операції: половину лишали собі, а другу половину міняли на олію, квасоллю чи цибулю. (Про сало й масло не могло бути мови).

Ідальня будинку літератури лише обманювала шлунок, харчуючи людей за формулою: «аш два о, плюс пшоно, мінус жири, як хочеш, так і живи». Тож ставало доцільнішим харчуватися самотужки, і кожен, не виключаючи "відомих", обернувся на кухаря. Куди б не зайшов

— скрізь шуміли примуси, і варилась якась фантастична суміш.

Одного дня Місцевком письменників видав своїм членам талони на одержання (кожному) двох пудів картоплі. Це була величезна подія і справжня радість. Ми ринули з мішками за вказаною адресою, ледве розшукали той благословенний льох, бо видачу картоплі господарі берегли в секреті від населення.

Картопля була надзвичайно брудна, з налипшою в сантиметр землею, але на це не зважали. Тремтячими руками нагортали свої пайки, важили, розплачувались і тягли на плечах до досить віддаленої трамвайної зупинки.

Я йшов разом з колегою Т. Як тільки наблизився трамвай, ми вправно шугнули з мішками на задню площадку, але кондуктор трапився сердитий і гримнув, що з тяжким “барахлом” їхати не можна.

Знаючи принциповість харківських кондукторів, я негайно зіскочив, а Т. почав сперечатись, і через це спочатку билетів його мішок, а потім він сам, підштовхнутий коліном у належне місце. Ледве ми упросились на якийсь шостий чи сьомий, за рахунком, трамвай і довели до своїх жител нашу цінну здобич.

Грошей у мене було обмаль, бо Бібколектор платив скупенько. Віддаси за кімнату, викупиш харчову пайку і — все.

Але ще лишалася половина гонорару за взятую до друку книжку. Вона пройшла всі потрібні інстанції, до політцензури включно, і склалася в друкарні ім. Петровського. (Замість імени Блакитного). Ось-ось книжка появиться, і тоді я маю, чим жити.

Аж викликають мене листівкою до видавництва. У редакторському кріслі несподівано бачу Л. Первомайського (Гуревича), призначеного кілька днів тому на цей відповідальний пост замість зниклого попередника. Первомайський, за своїм уподобанням, провадить чистку літературної продукції.

— Ваша книжка не піде, — каже новий начальник.

— Чому?

— Маловартісна.

Я не сперечався, бо знав, що це помста. Коли я сказав цьому зарозумілому комсомольцеві:

— Може, комусь не подобаються й поезії Первомайського...

Зберігаючи спокій, чемно розпрощавшись, я залишив видавництво, а ввечері пішов із скаргою на самодура до І. Кулика. І дивна річ: Кулик, який недавно ще гостив мене в своєму домі, і поведився, як найкращий приятель, тепер сухо, офіційно відповів:

— Я не втручаюсь у справи видавництва.

— Таж ви голова Спілки письменників, дай-

те мою, вже почату друком книжку, ще раз для об'єктивної оцінки, влашуйте прилюдне читання в Будинку літератури...

— Ні, нічого не можу зробити. Договорюйтесь з Первомайським, просіть його.

— Просити? Дякую, Іване Юліяновичу, за пораду, але авторитет Первомайського для мене не дуже високий.

Так амбітний молокосос зарівав мою надію на матеріальне покращання і дав нагоду побачити, як наперекір справедливості, партійна рука мие партійну руку.

За цією невлачею прийшла інша.

В Бібколекторі скоротили мою посаду, і я лишився за бортом. Місяць харчувався разом з Наталкою в дешевій студентській їдальні, а потім вирішив повернутись у глушину, туди, де боровся за ліс. Написав листа редакторові районної газети, питаючи, як він подивиться на те, коли б я попросив його взяти мене за коректора. Натякнув, що дошкуляють міські злидні.

Поки чекав відповіді, трапився такий випадок: одного пополудня вернувся я звідкись додому й побачив біля свого будинку добре вдягненого хлопця.

— Скажіть, — запитав він, — ви не знаєте, коли можна побачити товариша... (мене).

— Не можу сказати, — відповів я, передчуваючи щось неприємне, — мабуть, буде ввечері.

— А не були б ви ласкаві передати йому листа? Тільки особисто.

— Чому ж, — кажу, — це мій сусіда, передам.

— То дуже прошу.

Коли хлопець пішов, я відімкнув свої двері й оглянув зовні таємничого листа. Він був цілком звичайний. Білий вузький конверт, і твердим, чоловічим почерком написано моє прізвище, ім'я й по батькові. Назви вулиці й номера будинку не вказувалось. А всередині — лаконічна записка від руки: "Прошу зайти сьогодні о 9-ій вечора на Чернишевську N, кімната N".

Лист випав мені з рук. Ось яка справа. Але що я зробив? Може, десь сказав не те слово? Тоді б мене не викликали, а прислали б "чорного ворона". А проте, я знаю, були й такі випадки: викличуть вас чемно листом і більш не пустять.

Час до 9-ої години тягнувся для мене надзвичайно прикро в той день. Хотів написати листа додому й не міг. Як і про що, власне, писати? Зайшов до Наталки, дав їй адресу й попросив, якщо завтра в неї не буду, сповістити мою рідню, що я зник.

Рівно о 9-ій (там люблять точність!) звернувся в бюро перепусток. Звідти запитали відповідну кімнату, кімната дозволила пропустити, і ось я опинився в довжелезному коридорі з пух-

ким, що заглушує звук ходи, килимом. Мимо пробігали “сотрудники” й “сотрудниці”, косились на мене, а я шукав очима потрібний мені номер. Постукав. Двері зараз же, мабуть, механічно відчинились, і молодий, гарний з вигляду, слідчий попросив мене сідати.

— Курите?

— Дякую. Закурю.

— Скажіть, товаришу...

Тут мені відлягло від серця, бо обвинувачених ніколи товаришами не називають.

— Скажіть, товаришу... кого з письменників ви добре знаєте?

Ага, очевидно, я кандидат на “сексота”, ну, то, голубе, шукай дурнішого від себе.

І я назвав кілька відомих, із бездоганною біографією, імен.

— Ні, ці нас не цікавлять. А ось інших. Наприклад...

— Знайомий з ними, звичайно, але лише шапочним порядком. “Добрідень” і “До побачення”.

— Шкода. Я думав... Ну, гаразд, лишимо це на боці. Тепер скажіть: чому ви мовчите?

— Себто?

— У пресі. Раніше не було журналу без ваших речей, а останній рік ми нічого не бачимо.

— Я мав довготривалі відраження.

— Знаємо. Але півроку вже ви з Харкова не виїздили, хіба на тиждень іноді. Чому ж ви мовчите?

Очі слідчого старалися влізти мені під череп, вони мружились і м'яко, і хитро, і пронизливо. О “товаришу” слідчий, я прекрасно читав ваші думки: “Може, не подобаються тобі заходи партії й уряду на селі, народ, мовляв, страждає”...

Але я дивився прямо в обличчя слідчому, дивно спокійний і байдужий.

— Мовчу тому, що пишу повість. Не маю часу для дрібних речей.

— А можна ознайомитись із вашою повістю? З окремими розділами?

— Будь ласка!

— То ви мені завтра їх передайте через бюро перепусток, а я потім поверну поштою. На все добре, товаришу... ось вам перепустка на вихід.

Розповідається про все це швидко, але та розмова тривала понад дві години.

Я вилетів наче на крилах із страшного будинку. За рогом, у тіні дерева, чекала мене Наталка, і вся розцвіла, коли я показався.

— Що це за фокус? Я ж просив не ходити. Хіба тут місце для чекання?

— А чому ні? У мене є вільний час...

Яка вона хороша, ця дівчина!

Добре, що я мав початок повісти, написаний два роки тому, ще й передрукований на машинці. Було щось 15-20 сторінок, отже, наступного дня я передав їх у запечатаному пакеті слідчому, а за тиждень дістав назад рекомендованим поштовим листом від приватного адресата. Жодної помітки на аркушах не стояло, очевидно, враження там склалося задовільне.

Згаданий випадок ще більше скріпив моє бажання залишити Харків. Тут уже нічого доброго не висидиш, тут відбуваються якісь незримі, "підземні" рухи, і краще поступитись культурними вигодами, ніж потрапити під гарячу ляміну. Життя вчило мене своєчасно тікати.

САМОЗАСЛАННЯ

Незабаром прийшла відповідь від знайомого редактора. Він не лише погоджувався прийняти мене на роботу, але й оплачував подорож. Обіцяв прикріпити до їдальні "двадцятки". (Двадцять відповідальних діячів району). Радив довго не збиратися, а отак сідати на поїзд і їхати.

Отже, я поїхав. Саме починалося таяння снігу, за три-чотири дні подільські дороги перетворились на жахливе чорноземне місиво без проїзду й проходу. Ледве дістався до найближчого лісництва, а там покинув свої речі, сів верхи на коня й причвалав до районного центру.

Редактор зустрів мене "з ентузіазмом".

— А чому ти хочеш узяти коректорську працю? Таж я тобі дам культосвітній або господарський відділ. Поїздиш по району, матимеш враження.

— Ні, дякую. Мені треба відпочити. Бачиш, який я грубий...

Дійсно, на мені лишилися кістки і шкіра. За півроку я загубив дванадцять кілограмів ваги.

І ось столичний журналіст обернувся на другорядного, провінційного працівника. Правда,

другорядним я був лише номінально. Потроху редактор навантажив мене обов'язками, що зовсім не входили в коло моєї роботи. Починалось це завжди з своєрідним "психологічним підходом". Сідає редактор напроти, робить сумний вираз і каже:

— Пропала сьогодні в мене ніч. Треба писати передову й не знаю, як підійти до теми.

— А яка тема?

— Дуже складна, партійна, боюся, щоб не схибити.

— Ну, давай я спробую...

За годину редактор діставав передову, а я мав від нього додаткову пошану.

В усіх чисто питаннях редакційної праці він радився зі мною. Та й справді, трудно йому було, бо на посаду редактора безапеляційно призначає партія, і коли не маєш належної теоретичної й практичної підготовки, пропаде не один десяток ночей у шуканні думок і способів вистову.

Час від часу редактор виїздив у службових справах, і тоді наказував усім своїм підлеглим жодного допису не давати до друку без моєї перевірки. Редактор знав, що я не схиблю.

Загалом жилось мені не погано. Я не знав голоду й міг трохи допомогти рідні. Основною підтримкою були: сушений хліб, пшоно і крупа. Якщо б матір моєї матері знала, що колись на

Україні будуть висилати за сотні кілометрів житні сухарі, як особливо бажаний і цінний дарунок, певне, вона б дякувала Богові, що їй не доведеться жити в той час.

Одного дня газети принесли вістку, що застрілювся Хвильовий. За півтора місяця тою ж дорогою пішов Скрипник. Друзі з Харкова повідомляли про велику "метушню" в літературних колах, усе кинулось тікати до Києва, або на провінцію.

В Україні виростав майже до розмірів батька народу москаль Постишев, і газети рясніли дифирамбами на честь вірного сталінця, що залізною рукою вимітає український націоналізм. Ті клятві націоналісти, мовляв, довели край до труднощів, але тепер, дякуючи постишевському керівництву, труднощі підуть у небуття. Про сотні вимерлих сіл не згадували й словом.

Прийшло літо й пора жнив. Хліба на Поділлі вибуяли надзвичайні. Партія створила для догляду над селами так звані "Політвідділи", й уціліле селянство, з решток своїх сил, працювало на полях.

Мене все просили подивитись, як віддано збирають урожай колгоспники, і написати відповідний репортаж, але я, під різними заціпками, ухилився. Свідомість моя визначилась я розчарувався в советській владі, і жодної активності проявляти не хотів.

Натомість кожної неділі брав коня в приятеля-лісничого і ганяв по лісах та луках. Яка розкіш — природа! Стриножиш коня, він пасеться, а ти лежиш на запашній траві під шумливим дубом, і здається жалюгідним і непотрібним усе, крім цього святого спокою, мудрого рослинного існування. Недарма абсолютну більшість великих мистців виховав і сформував не сірий камінь міст, а веселковий тон неба, дерев і водної просторіні.

Тепла пора минає, як завжди, швидко. Перед очима стали: осінь, дощі, безпросвітна нудьга віддаленого району. Ще було б виправдання, коли б я працював у тиші й спокою над якоюсь річчю, але творчий настрій мене цілковито покинув. Тоді я сказав редакторові:

— Дякую за хліб-сіль, днями попрощаємось.

Редактор аж підскочив.

— Куди? Ти ж тут лише півроку. Чого тобі не висічає?

— Висічає всього, та, бачиш, мабуть, є в мені трохи пиганської крові. Сумно сидіти грибом на одному місці...

КАМ'ЯНЕЦЬ НА ПОДІЛЛІ

Темна ніч, запряжені коні,
І короткі, прощальні слова.
Може, схилена ще на віконні
Русява її голова...

Настрій був елегійний, і ці рядки зродилися незалежно від того, чи хтось дійсно схилив голову, проводжаючи мене в дорогу.

Я ні з ким попередньо не умовлявся, коли туди їхав. Не було в мене й жодного приятеля, крім випадкових, чисто епізодичних знайомих у Лісовій Управі. А проте, якось воно буде.

Спинився в готелі, трохи відпочив і пішов до редакції. Редактор Ткачук, офіційний і досить сухий комуніст, пізніше розстріляний за... невідомо що, перечитавши мою посвідку про членство в Харківському колективі письменників, запропонував мені Культурно-освітній відділ, себто висвітлення праці шкіл, театрів, клубів і інше.

Я дістав окрему службову кімнату і штоси різних дописів з міста й сіл — як матеріал для ознайомлення зі станом культосвітньої праці в районі.

Але спочатку треба було знайти приміщен-

ня, і я попросив редактора дати мені пару днів на влаштування.

До речі, куди б ви не потрапили в Україні, скрізь, крім глухих районів, житлова криза. Та й не дивно. Адже колишнім власникам великих будинків лишили обмежену "площу", а решту сконфіскували. Беручи ж до уваги те, що третина сільського населення, гнана злиднями або жадобою вчитись, опинилась у містах, вони наповнилися людьми, як вулики бджолами.

Я оббiгав майже все місто і, нарешті, за два кілометри від редакції, знайшов квартиру. Вона була для мене величенька, окремий флігель з двома pokojами й кухнею, але довго думати не випадало. Сьогодні є, а завтра вже не буде.

Власниця флігеля, 93-літня бабуся, мати відомого до революції українського маляра К., містилася в горішній кімнатці свого головного будинку. Решту займали пожилці.

— А де ви служите? — питала бабуся

— В редакції.

— На станції? Мабуть, телеграфістом?

Бабуся була глухенька, а крім того, не дуже розбиралася у назвах сучасних установ

Ми швидко домовилися за ціну. Я дав завдаток, і того ж дня перевіз із готелю нескладне своє рухоме майно.

Був теплий, напівзолотий серпень. У повіт-

рі літало павутиння, дерева ще гнулися від стиглих овочів. Мій флігель стояв посеред саду. Напроти дверей росли три волоські велетні, всіяні безліччю зелених, уже готових горіхів. У вікно зазирали галузки з яблуками.

Між іншим, бабуся-господиня дуже мило попередила мене:

— Мої пожилці користуються й садом. Тільки прошу не псувати дерев.

Отже, теоретично ідилія, а практично... ні ліжка, ні стола, ні стільця, самі голі стіни. Пустив (фігурально) сльозу перед бабусяю й лістав дозвіл піти на горище. Там шашелі доточували ліжко часів козаччини й інше дерев'яне багряло, яке я швидко направив і перетягнув у флігель. Жити стало краще й веселіш.

Кожного дня робив я приймний двокілометровий моїон на службу й назад. "Прикріпили" мене до їдальні Райвиконкому, де я харчувався в обідню перерву. Їдальня ще носила сліди колективізації: було багато води й мало поживи. Однак, регулярно приходив сюди якийсь "неприкріплений", ще не старий, пристойно одягнений чоловічок, з двома кухонними каструлями, і коли люди, пообідавши, підводилися з-за столу, старанно згребав недоїдки: борщу чи супу — в одну каструлю і пшоняної каші чи картоплі — в другу. Особливо згребати не було чого, бо ж гододна публіка, здебільша, вилизува-

ла тарілки, проте, чоловічок терпеливо чекав до кінця обіду, і якась здобич йому перепадала. Ми прозвали його сатирично-співчутливо “паразитом”.

У той час можна було вже вільно купити “комерційного” хліба, а на базарі — молока, масла, сояшної олії. Сало ще було відсутнє, бо не наросли свині.

Одного разу я зауважив у якоїсь міщаночки в кошику кота.

— Продаєте?

— Так. Дуже добрий кіт. Мишей ловить.

Під час голоду, село поїло всіх котів і собак, і тепер ці домашні тварини стали предметом купівлі—продажу.

Кам'янець на Поділлі — місто двох епох. Половина, так званий “старий плян” належала до минулого: вузькі криві вулички, старезні будівлі, мечеть — пам'ятка турецького володарювання, специфічний сморід дворів єврейської бідноти. Друга половина або “новий плян” — це вже сучасність: широкі рівні вулиці, пристойні доми, багато зелені — плодової й декоративної.

Місто ділить на два “пляни” річка Смоліч, береги її стрімкі, скелясті, і тому між ними прокладено капітальний міст.

Околиці Кам'яця цікаві й іншими пам'ятками старовини. Ось горбатий турецький міст, під яким

річка шумить водоспадом, і це вже використовують, як рушійну силу для електростанції. Ось фортеця, яку колись атакували турки. Залізні ядра не могли пробити грубих цегляних стін. Половина ядра загрузла в стіну, а половина зовні — вилискує брунатним від старости кольором. У цій фортеці, за легендою, тримали Устима Кармелюка, але він, при допомозі друзів, спустився на мотузці з вежі і втік.

Фортеця зовсім занехаяна, навіть нема сторожа при ній. Залазь у діру в воротах і оглядай собі на здоров'я купи сміття, розкидані по подвір'ю. Щодо пам'яток української старовини, советська влада так само дбайлива, як і до народу.

Наставала холодна осінь. Користаючись із дозволу господині, я наносив у флігель, як білка, горіхів, а підлогу й піч у кухні заповнив яблуками. Це був мій “аварійний” харчовий запас.

Гірше виходило із взуттям. Черевики подерлись, а нових купити не можна. Зайшов до шевця. Він працював при олійному каганці, і на моє здивування про незручність умов праці, мелянхолоїно відповів:

— Яке життя, таке й світло.

В міру можливости, він полагодив мої черевики.

Незабаром полилися дощі. Грунт розквасило. На кожному черевикові тягнеш по кілогра-

му багнюки. А тут ще короткі дні, рано темніє, і додому йдеш напам'яць.

Одного дощового вечора чвалав я з роботи й загруз у багні. Смикнув ногу, і вона зосталася без черевика. Смикнув другу — так само... Стою в шкарпетках на холоднющому, мокрому, але твердому ґрунті і бачу, як мої черевики повільно шезають з очей. А вони ж одні! Тоді, ризикуючи загрузнути до колін, кинувся шулікою, схопив своє взуття, наповнене до країв багном, і бігом, у самих шкарпетках, помчав додому. Добре, що нікого не було на вулиці, інакше подумали б, що я божевільний.

Ранком не пішов на працю, чекав, доки висохнуть черевики. Появився в редакції о другій дня, і дістав догану за спізнення. Катастрофи з черевиками до уваги не взяли.

Ось як. Значить, воля моя скінчилася.

Далі почався обов'язковий об'їзд шкіл. Ріхта, Гуменці, Жванець, і інші, вже забуті, назви селищ. Ноги завжди мокрі, кашель рве груди. Чорт мені порадив шукати "культурних" умов!

Скінчився об'їзд, а вже запахло зимою. У флігелі холод — хоч собак ганяй. Пішов до Лісової Управи, випросив ордер на дрова. Ордер є, а дров нема, бо їх треба привезти з лісу. Одчухрав п'ять кілометрів до найближчої сільради. Голова пообіцяв доставити паливо "у швидкому часі". Минув тиждень — нема нічого. Тоді

примудрився красти дрова в редакції: щовечора навантажував течку і спішив додому. Нагрітись тою малою порцією не міг, але зробити чайок — вистачало. Чайком і рятувався.

Нарешті ліг сніг, ударили морози. Стіни моїх кімнат усередині вкрилися сніжним пилом. Я спав, не роздягаючись, наваливши на себе все своє барахло, до килима з підлоги включно. В додаток до цих приємностей, їдальня остаточно перейшла на воду. Тоді написав листа приятелю-редакторові (не тому, від якого чотири місяці назад утік) з проською виручити, а Ткачукові сказав:

— Шукайте собі іншого працівника.

— Чому?

— Не хочу тут лишатись.

— Але яка причина, товаришу, чого вам бракує?

— Мені бракує того, — відповів я, — щоб редактор один раз лише зайшов до свого співробітника і побачив, у яких умовах він живе. Я три тижні не можу дочекатись дров, а таку добру їдальню, до якої ви мене прикріпили, можна хіба уважати за підготовний пункт до смерті...

Я був сердитий і не шукав дипломатичних висловів.

Того ж дня мене "перекріпили" до іншої їдальні, а наступного привезли дрова. Редактор кинувся сам шукати для мене квартиру ближче

до місця праці. Він не хотів мене втратити, бо працював я все ж таки добре. Та вже мене та увага не тішила. Увага цінна без нагадування про неї.

Кінчався грудень, кінчався рік, і разом з ним тихо погасла моя старенька господиня. На похорон і відібрання спадщини приїхала донька, вже літня дама, зазирнула до мого флігеля.

— Ой, як у вас холодно!

— Що ж, — кажу, — видуває, мало сиджу дома.

За кілька днів дістав телеграму: "Виїзди на постійну працю. Чекаю."

Розплатився з новою господинею, чемно попрощався з редактором і колегами та помандрував знову шукати кращого життя.

КОМОНИ РЖУТЬ ЗА СУЛОЮ...

Після поневірянь у Кам'янці, доля мені поміхнулась. Затишна, з 18° тепла в мороз кімната, на ногах добрі валянци, замість остаточно подертих черевиків, цілком достатне, хоч ще "прикріплене" харчування.

Крім того, новий начальник не дбав егоїстично, як Ткачук, лише про власні вигоди й авторитет, а домігся їх для всієї редакції. Кожен співробітник відповідав за свою ділянку праці, але разом кожен був рівним, а не підлеглим. Інакше кажучи, на роботі панувала така ж невимушена, добра в своїх наслідках атмосфера, як за часів Касяненка у "Вістях".

Редактора всі щиро любили. Це був природжений гуморист, його безупинні дотепи привертали веселий настрій навіть найпохмурішій людині. Виходимо, наприклад, з театру, де виставляли Наталку-Полтавку, зустрічаємо якогось важного районного туза, і редактор із серйозним виглядом питає його:

— Ну, як, зрозумів хоч що-небудь?

Туз кліпає очима, а потім рєгочє на всю вулицю.

У Німеччині, за Гітлера, була організація "Kraft durch Freude" (Сила через радість). Тоді ми про неї не знали, але завдяки милому (без лапок) товаришеві-редакторові, відчували це на кожному кроці.

Коли хтось, бувало, спіймає грипу й сидить-нудьгує в хаті, уже рухливий маленький на зріст начальник біжить до нього з пакунком. А в пакункові — смачна закуска і пляшка «православної». Мовляв, треба людину підлікувати.

Редактор помічав на комусь із своїх працівників старе, залатане вбрання і зараз же дзвонив до Управи Кооперації. Сварився, пускав "шпильки", а в наслідок наш працівник доставав омріяний талон на купівлю вбрання і ходив "козиром". Усі неприємності побутового характеру негайно полагоджувались веселим, розумним і тактовним начальником.

В такій дружній атмосфері гоївся боляк на нервах. Над краєм прошумів жажливий чорний гурган, багатьох здмухнув з лица землі, але що вдієш? Не повернеш минулого й не спиниш майбутнього. Живе мусить жити.

Тож знову почали ми боротися за покращання людської долі. Редакція мала свій мотоцикл, і ми по черзі літали широкими полтавськими шля-

хами від села до села. Багато чудових краєвидів досі зберігаються в пам'яті. Древні квітчасті луки, толочені колись ордою, тиха рибна Сула, Солоницький яр, де бився хоробрий Наливайко.

Одного разу став я під горою, на якій височіла церква, і спитав у прохожого:

— Що це?

— Мгарський монастир.

Я чув раніше про цей монастир. Чув, що там схоронялися нетлінні моші Святителя Афанасія Сидящого, і схотів подивитись.

Але замість монастиря, там була якась виробнича артіль. Моші давно забрали в музей, у величній церкві гули машини, мерзота зневаги й пустки лежала на просторому, колись, певне, засадженому квітами, монастирському подвір'ї.

Десь у боковому церковному закапелку показали мені раку Святого. Вона не являла собою матеріальної цінності, і тому лишили її на місці, обдерту, присипану порохом, наче непотрібну меблю, що відслужила своє. І хотілось припасти до неї чолом та помолитися за всіх, у кому ще не вмерла людська душа.

По селах було мовчання. Колгоспники уникали розмов, виконуючи свої обов'язки. Якось голова одного колгоспу звернув нам увагу на

рум'яну, середнього віку, жінку, і пошепки поінформував:

— З'їла двох дітей, тільки не доведено.

Голова хотів додати ще щось, але махнув рукою.

Мотоцикл відстукує кілометри. Бачу поля "без меж", гурти двоногих комах, що ретельно збирають урожай для... держави. Усе їй — не наситній і ворожій, бо прийшла пора нової панщини, а Шевченко не прокинеться, не скаже гнівно:

"Схаменіться, будьте люди,
Бо лихо вам буде!"

Краще не торкатись "хворобливих питань", інакше додумаєшся до мотуза на шию.

Не можна сказати, що сільські керівники були лише сатрапами влади. Я знав багато порядних голів сільрад і колгоспів, що всіма заляжними від них засобами старалися покращити життя селянського люду. Мій добрий приятель, голова сільради П., зробив зі свого села чудовий куточок. На брудній досі площі побудував театр і заклав декоративний парк із штучним ставком, з альтанками й ослонами. Через усі сільські рівчаки й багнища перекинув гарної конструкції містки. Збудував електростанцію. Організував щоденний підвоз води в бочках до віддалених від колодязів хат. Закупив книжки для

учнів. Жодної просьби селянина не лишив без полагодження. Не дивно, що такого голову поважали, як рідного брата, а ми, з свого боку, не жалували в газеті фарб для похвали, щоб заохотити й інших до наслідування.

Був невеличкий колгосп, де не вмерло в страшний рік ні одної людини. Чому? Бо голова колгоспу, ризикуючи життям, затаїв у надійному місці чимало хліба, а потім, чотирикілограмовими пакунками носив особисто по хатах і рятував людей. Довідалися про це (через одного юду) пізніше, і голова — християнин поїхав на Північ спокутувати свій «тяжкий гріх».

Найлихіші страхінтя врешті забуваються. Поволі входило в норму життя, то тут, то там збільшувалися родини. (За 1933 рік сільське населення приросту не дало.). Базари вже торгували на повний хід, аж дивно було згадати, що рік тому всюди мріяли про кілограм картоплі або пару цибулин.

За Сулою не коні іржали (бо видохли), а гуркотіли трактори МТС — машино-тракторних станцій. Це розумна, корисна організація, і коли б не примусові колгоспи, український селянин радив би їй, бо залізні коні значно швидше й краще від живих попередників, обробляють поля.

Район, де я працював, був центром розве-

дення льону, і того року зібрав величезний урожай, набагато перевищивши плян поставки. Льон поїхав на переробку до... Росії, а наші сільські керівники дістали пряничок у вигляді безплатного відрядження (як гості) до тої фабрики, де опинилась українська продукція. Разом з керівниками, як повноважного представника редакції, вирядили й мене.

ПЕРШИЙ І ЄДИНИЙ РАЗ У РОСІЇ

П'ять голів колгоспів, п'ять голів сільрад і я, одинадцятий, вирушили осіннього ранку в гостинну подорож. Було нам досить весело, бо ж ніяких обов'язків не лежало на наших плечах. Колеса вагона дзенькали ритмічно й заспокоїливо, а ми розповідали по черзі "дозволені" анекдоти, грали в доміно, в карти, час від часу робили перекуси, звичайно, з участю того, що "його же і монасі приемлють". Компанія підібралася дружня, бо всі добре знали один одного і не потребували додержуватись будьякого етикету.

— Оце, нарешті, мій курорт, — говорив молодий голова колгоспу С., розлягаючись на верхній площі. — Повірте, скоро забуду, яка в мене жінка на вигляд, бо затемна виходжу й затемна повертаюсь. Грицько туди та Грицько сюди, бовтаєшся, як щось в ополонці...

— "Щось" тоне, — відповідає веселий, уже згадуваний, голова сільради П., — а ти не потонув. Значить, є різниця...

— Хлопці, хто знає добру казку? Розкажіть!

І негайно один з наших подорожніх почав:

— Було це за царя Гороха, коли хліба їли потроха, а горілку пили відром, бо ще не зналися із склом. І жив собі такий дядько Макар. Вибирається він на базар, оглядає штани в клітку, бере грошей калитку і — вйю! Тільки пил закурив — так він швидко ходив. Ну, починає купляти: півпоросяти, півгуски, півіндика, іноді цілу телицю, як невелика, та все складає коло шинку, де торгував Хома, бо ж у Макара во-за чорт-ма. Проходить день, починає смеркати. Хто ж би довів Макара до хати? Уже й люди всі повтікали, щоб вовки в лісі не налякали. А чому ж Макар не подбав раніше про воза? Бо голова безмозгла. Не зварила, що треба зварити. І починає Макар Бога молити: — Пошли мені Боже, якогось дурня й конячку, не пошкодую троячку, ще й квартиру горілки суну під ніс, аби додому відвіз...

Оповідач зробив павзу, а хтось запитав:

— І знайшовся такий дурень?

— Авжеж. Ось він якраз говорить...

Вагон вибухнув сміхом. Сміявся й той, що потрапив у дурні, бо ж казку слухай, та не вішай вуха...

Десь за півдоби прибули ми в Росію. Тут

усе відмінне: і краєвиди, і хати, і люди. Косяться на нашу мову, запитують:

— Аткуда будете?

— З України.

— Ета што ж за Україна? Хахландія?

— Та вроді...

— Хлебушка у вас там харош, міліе люди, растьот здорово, а у нас, на песках...

Тут додавалося слівце, що його жодне перо не напише, і жодна газета не видрукує. Взагалі, з тими слівцями була нам морока. Москаль без них не може дихнути, і то без злоби, просто не усвідомлюючи, що вони негарні й образливі.

На станцію фабрика, заздалегідь сповіщена, прислала за нами вантажну машину з лавками, і машина довезла нас до готелю.

Того ж дня познайомилися з директором і іншим фабричним начальством, що дякувало за прекрасну льонову продукцію.

— Ми наділаєм такого полотна, што загра-ніца ахнет...

Хіба “заграніца”, а в Україну воно не попаде.

Два дні ми відпочивали, і двічі на день, в обід і ввечорі, приїздила до готелю машина й везла нас до фабричної їдальні ІТР (Інженерно-технічних робітників). Годували чудово, як на

Великдень, з різними напоями і солодощами.

Після обіду водили нас по величезних цехах фабрики й показували, як з льону виробляють тоненький, білий, міцний матеріал.

Вечорами, після кіно, що кінчалося о 9-ї годині, нам не було чого робити, тож ми, зібравшись у найбільшому з відведених нам покоїв, співали на все горло українських пісень і танцювали гопачка, бо один з делегатів передбачливо захопив із собою гармонь.

Перший вечір готелева адміністрація мовчала, а на другий, під час танців, явилася завідувачка, похмура літня дама, і попросила:

— Товаріші, пажалуста тише, ми не привикли к такому шуму.

Тоді виступив наперед наш веселий П. і досить кострубатою російською мовою, але дуже серйозно сказав:

— Так што звініте. Но в нас такой звичай на Україні: еслі ми не спойом і не станцуем, не зможем заснуть... Безсонніца!

Завідувачка широко відкрила очі.

— Неужелі такой обичай?

Ми всі готові були луснути від сміху, але П. суворо на нас поглянув і додав:

— Онi можуть подтвердіть вам.

— Ну, што ж, — зідхнула завідувачка готелю, — танцуйте, только не так шумно. Ви,

кажется, на три дня? Послезавтра едете?

Після того, як похмура дама пішла, ми реготали до сліз, а П. ще й сердився:

— Не можете п'яти хвилин витримати. Треба ж, щоб москалі були обізнані з нашою, відмінною від них, натурою.

Третього дня, увечорі, мав відбутися на нашу честь бенкет — з промовами, концертом і преміями від братнього народу. Але нежданно-негадано в обід прийшла вістка: забили секретаря Ленінградського обкому партії Кірова.

Все поламалось. Секретар партосередку фабрики сказав нам:

— Ви панімаєте, таваріші, што сейчас не до балов і концертв. Очень жаль, но подождьом до лучшего времени.

Того ж вечора ми сіли в поїзд і поїхали назад. Якесь тяжке передчуття гнітило всіх, і зворотня дорога була зовсім інакшою. Ні анекдотів, ні жартів. Пригніченою поверталася українська делегація з гостей.

НАД ДНІПРОМ

Згадаю коротко ще про одну чорну в українському житті сторінку — кіровщину. Тут повнотою справдилася наша приказка: “Двоє побились, а в третього спина болить”. Сталіна непокоїв авторитет Ленінградського вожака, і заздрісний диктатор наказав його “прибрати”. А потім помстився на “українських націоналістах”, хоч вони найменшого відношення до справи Кірова не мали.

Коли прочитав я повідомлення про звірячу розправу з українськими письменниками, коли уявив їх, багатьох особисто знаних, спотвореними смертною мукою, залитими кров'ю, на мить зупинилося серце, і мозок проколало вогненне бажання: дай, Боже, віддячити колись організаторам цього страшного злочину!

Одна смерть спричинила десятки тисяч смертей. Це, в основному, був наступ на інтелігенцію, викорінювалося все непересічне, таке, що мало зір і слух, не приспані тріскотною офіційних, наче б то гуманних, гасел. Знищених оголосили «ворогами народу». Але народ завжди до-

шукуються правди, він хоче знати, чи дійсно смерть Кірова мусіла бути так дорого відшкодована. І народ довідався ще про одну деталь: Сталін вирішив усунути свого політичного суперника вже давно, лише не було відповідної нагоди, тоб-то добровільного виконавця. І ось знайшли члена партії Ніколаєва, красуня — дружина яко-го була коханкою, точніше, наложницею Кірова. Ревнощі Ніколаєва розпалили до тисячі градусів, пообіцяли, що йому нічого не буде, пропустили до Обкому партії зі зброєю, і той Ніколаєв, клясичним пострілом у потилицю, вкоротив життя Кірова.

Хай скажуть живі свідки з советського уряду, що це не так. Хай заперечать цю “плітку”. Вони, звичайно, промовчать, бо їхні руки так само в крові аж по плечі, вони були вірними соратниками всепаскуднішого Йосифа.

В середині літа, через відкликання на іншу роботу нашого життєрадісного редактора, я переїхав у промислове місто над Дніпром. Після тихого району, потрапив я в неугавний рух, у напружену спішку. Газета щоденна. Сьогодні маю дати 200 рядків, завтра 300, іноді й 400. Уже в мене не голова, а бубон. Сиджу годину, думаю, і чорта з два щось виходить. А проте — мушу. Не посплю ніч, але зроблю.

Поїхав за речами в район над Сулою. Там

сидів інший редактор і «взяв мене в оборот»:

— Чому ти втік? Перевели кудись твого приятеля-редактора? А я тобі ворог? Лишайся! Ті два тижні, що ти не працював, оплачу, візьмеш який завгодно відділ. Згода?

— Ні. Мене тягне над Дніпро...

Новий редактор надувся на мене, але втримати не мав сили і права.

Тож почав я мешкати над славною українською рікою. Завжди, після роботи, поспішав на пляж, брів мілиною до середини Дніпра, а потім “перемахував” на другу сторону. Яке то надзвичайне задоволення! Ляжеш на спину, прірва під тобою, небо вгорі, а ти гойдаєшся, як пір’їнка й відчуваєш себе міцним човником, якому не страшні ані прірва, ані хвиля.

Життя ж ішло своїм порядком, чергуючи світлі й тіневі сторони, посміхаючись іноді специфічним советським гумором. Одного разу вирідила мене редакція в лікарню, щоб я взяв інтерв’ю від щасливої мами, якій партія й уряд заборонили робити аборти...

Заходжу в родильню, сідаю коло молодої жінки й запитую:

— Ви щаслива, що маєте дитину?

Жінка подивилась на мене досить презирливо й відповіла запитанням:

— А як би почували себе ви, коли б у вас було не перше, а третє?

Я промовчав.

— Ви знаєте, — питає знову жінка, — як тяжко в наших умовах виростити дитину?

— Знаю.

— То якого чорта ви питаєте про щастя?

— Громадяночко, — шепчу я, — для чого зайві розмови? Ви знаєте все те, що знаю я, але коли я повернуся до редакції без статті про щасливу маму, мене виженуть з роботи. Розумієте мене? Я напишу, а ви підпишете. Не відмовте, Бога ради!

Це переконало, і в наслідок я склав статтю, де жінка щиро дякувала советському урядові за те, що він заборонив робити аборти, й тепер матері мають змогу народжувати хоч і дванадцятіро дітей...

По-за буденними обов’язками, жилося над Дніпром добре. Там також трапився порядний редактор, не вузьколюбий і не дріб’язковий, і ми часто, після роботи, виїздили всім редакційним чоловічим колективом ловити рибу. Звичайно, не вудками, бо то непоплатне зайняття, а неводом. Редактор дзвонив у риболовецьку артіль і пропонував: — Ваш невід, наша горілка. Приїдете?

Приїздили завжди, бо де ж ви бачили рибалок, які б не хотіли випити. та ще й на дурняка?

І ось ми закочуємо по коліна штани й сідаємо в човен. Невід лягав півколом у тихій затоці Дніпра, ми ретельно заганяли рибу хрпаками і починали тягнути. Ах, Боже, яка то насолода! Бредемо мілиною, тягнемо важку снасть і бачимо при місячному сяйві, як там вилискує сріблом спіймана риба.

Потім багаття на березі, традиційна юшка з свіжим уловом, пісні, товариська гутірка.

Рибалки, як правило, спійманої риби собі не брали, а віддавали нам. Тож була радість і дома, бо риба на базарі коштувала досить дорого, а тут — їж, скільки хочеш.

Промайнули літо, золота осінь, зима. Дніпро розлив свої води, іноді, під час непогоди, ревів і стукав у бетонну дамбу, просився в місто. Та місто пам'ятало візити старого розбишаки, коли він переможно ганяв вулицями й посміхався з людей, що сиділи на дахах. Ні, тепер уже не вдереться. Півкілометрова дамба витримає хоч який натиск повені.

Повінь почала спадати. Сонце нагрівало землю. Ніжно-голубий серпанок весни розкинувся над нею. І крізь той серпанок, як крізь біло-прозору шкіру Гоголівської русалки-відьми, почала просвічувати чорна тінь чергової советської ексекції... Ще, власне, нічого не було, тільки про-

єктувалося десь у стінах Кремля, а чуйлива душа знала: незабаром прийде...

Більше року прожито над Дніпром і — досить, треба знову тікати в глушину, куди не так швидко доповзають смертожосні скорпіони...

Написав листа знайомому редакторові, договорився, що прийме, і поїхав на оглядини.

Глушина страшна. Новоутворений район, бракує приміщень для установ, бракує приватних квартир. Кілька працівників редакції там же й ночують на підлозі, підмостивши сяке-такє багажля. Харчуються самогужки. Села відвідують трамваем «одиннадцятий номер», себ-то пішки. Розповідають, що зимою біля редакції світять очима вовки, бо під боком — густий, багатокілометровий чагарник.

Я пригадав свою добру квартиру, вигоди міського життя й вирішив повернутися назад. Уперше не послухав я “внутрішнього голосу” і за те мав чималий клопіт...

В И В И Н Н І

В редакції, серед різного фахового люду, крутилася гарненька співробітниця Зоя. Особливих журналістичних здібностей у неї не було, секретар редакції немилосердно перекреслював цілі абзаци в її нарисах, довго обробляв їх і нишком лаявся та бажав Зої якнайскорішої до роги на всі чотири сторони...

Але Зоя не переймалася тим, що бачила своє грізвище під несхожим на її твором, і по-філософському ставилась до зауважень редактора відносно її літературно-мовної неохайности. Зою цікавили не побутові спостереження, а романтичні зустрічі, які вона мала в своїх службових мандрівках. Проте, швидкі захоплення так же швидко й минали. Одного разу Зоя прислала телеграму: «Вийшла заміж, не повернусь». І повернулася за тиждень, охарактеризувавши кинутого чоловіка «проституткою».

Темпераментна жіночка, якій, очевидно, не бракувало «поклонників», раптом закохалась у редактора, поставивши його в досить прикре становище. Редактор був одружений, мав дитину й

не відчував жодної охоти до лёгких перемог. Тоді Зоя вирішила завоювати його хитрощами. Або удавала з себе хвору і просила відвідати. Або, «одужавши», пізно ввечері, коли нікого не було в редакції, викликала туди редактора телефоном, наче б у дуже важливій справі. Що там було зрештою між ними — хто зна, але одного ранку редактор знайшов на своєму службовому столі чудного автобіографічного листа Зої.

«... Я була веселою і рижою. Мені хотілось у широкий світ. Я виїхала до Харкова, познайомилася з письменником Н., стала з ним жити... Дев'ятнадцяти літ народила від нього дитину. Він мене кинув, а я підкинула дитину в дитячий будинок, не знаю, що з нею. З того часу шукаю забуття. Вас я любила останнього. Знайдете мене в ополонці, проти Зеленого острова. Живіть довго. Зоя».

Цього листа редактор показав мені, а потім побіг до міліції заявити про самогубство своєї співробітниці. Міліція виїхала з баграми на розшук мертвого тіла, та ніяких ополонік проти Зеленого острова не було. На цьому справа тоді й скінчилася.

Раптом, десь у середині літа, «проїздом з Ленінграда до Одеси», завітала дуже елегантно багато одягнена Зоя, на світанку постукала до редакції, викликала, за своїм звичаєм, «у дуже

важливій справі” нашого начальника, була з ним годину-півтори на самоті й зникла.

За два тижні просить мене зайти до свого кабінету редактор і півголосом каже:

— Ідіотська історія, друже. Ту дурну авантюрицю Зою нещодавно розстріляли в Одесі, як шпигунку, а мені шиють зв'язок... Я, правда, мав з нею зв'язок, але інший, за який не карають. Мене вже допитували в НКВД, і сьогодні або завтра викличуть декого з вас. Ти говори, що нічого не знаєш.

Після полудня задзеленчав у моїй службовій кімнаті телефон.

— Це начальник НКВД. Негайно маєте явитись до мене.

Пішов. Постукав у масивні двері. Привітався.

— Сідайте, громадянине...

Ось як. Значить, я вже зразу потрапив у обвинувачені.

— Скажіть, громадянине, ви мали близькі стосунки з Зоєю Х.?

— Ніколи.

— Чим можете це довести?

— Свідченням колег. Ніхто з двох десятків редакційних працівників не бачив мене й одного разу в парі з тою жінкою. Я нею не цікавився.

— А редактор цікавився?

— Вибачте, громадянине начальнику, я не

вмію читати чужих думок, можу відповідати лише за себе.

— Гаразд. А як ви дивитесь на книгу Гітлера «Mein Kampf»?

— Я тої книги не читав.

— Не валяйте Ваньку. Ви, очевидно, володієте німецькою мовою, а «Mein Kampf» ходить у нас підпільно...

— І все ж таки я в очі не бачив твору Гітлера, не старався дістати той твір. Взагалі, належу до аполітичних.

— Чому ж вас шість років перед цим називали в пресі контрреволюціонером і погромником?

— Так, називали. Але якщо вам відомий початок, мусить бути відоме й закінчення. Орган ЦК партії «Комуніст» тоді мене цілковито виправдав.

— Маєте всі ті статті проти вас і за вас?

— Маю.

— Принесіть. І захопіть також ваші видруковані твори. Чекаю завтра о 9-ій вечора.

Завтра допит не продовжувався. Справа обмежилась лише врученням книг і газетних вирізок, на щастя, збережених у власному архіві.

За пару днів знову задзеленчав телефон і почулося запрошення в “приемну” установу.

На цей раз перед начальником лежав чистий протокол допиту обвинуваченого. Спочатку до-

кладні біографічні дані, потім... мовчання. Я сидів і дивився, як начальника рука швидко заповнювала сторінки, очевидно, раніше продуманим обвинуваченням.

— Прочитайте й розпишіться.

Я почав читати й мимоволі знизав плечима. В протоколі кілька разів було від мого імени запевнення, що я антисоветський елемент...

— Чому ви знизуєте плечима? Неправильно?

— Так, — кажу, — громадянине начальнику, є одна невеличка помилка. Я говорив, що належу до аполітичних, а ви написали “до антисоветських”.

— Це не має значення.

— По-моєму, має значення. Я цього протокола не підпишу, якщо не виправите червоним чорнилом слів “антисоветський”.

Начальник гримнув кулаком по столі.

— Ми вас примусимо підписати!

— Не думаю, громадянине начальнику, щоб варто було мене примушувати. Адже все моє життя у вас на долоні, як бачите, в ньому неправди й фантазії нема.

Я дивився в колючі очі, дивно спокійний і байдужий до своєї долі.

— Вийдіть у коридор!

Начальник вийшов разом зі мною, замкнув двері й кудись подався. Ось зараз, думаю, по-

кличе вартового, а той штовхне мене в лях, під цей проклятий будинок. Ну, що ж поробиш!

Однак, за годину начальник повернувся сам, знову запросив у кабінет і сказав не то з насмішкою, не то з погрозою:

— Йдіть додому, поспіть покищо, подумайте, а завтра, о 10-ій вечора, зустрінємось тут.

Цілий тиждень, дві-три години вночі, відбувалася гра в ката і мишки. Кіт наступав, а миша борочилася впертістю. Проте, тут, очевидно, заслуга не безпомічної миші, а щасливого випадку. Це було напередодні приходу до влади Ежова, коли енкаведівська сокира ще не почала рубати з плеча, лише насталювалась. Начальник лякав мене судом спецтрійки (за що?), білими ведмедями й іншими макабричними картинами, а врешті злісно плюнув на підлогу й виправив свій протокол так, як я хотів. Хвилину розглядав мій підпис під протоколом і на цей раз не призначив мені чергового побачення.

З ВОВЧИМ ПАШПОРТОМ

Хоч мою вину не було доведено й справа наче б то мусіла піти в архів, начальник НКВД, мабуть, хотів компенсувати свій затрачений час під час "праці" зі мною. За пару днів на дошці об'яв у редакції з'явився наказ, що мене звільнено з роботи, як клясово-чужий елемент. Я зайшов до редактора, коли він був сам.

— Дякую, — кажу, — тобі за добру характеристику й нагороду. Зануда ти після цього, а не товариш.

Редактор почервонів.

— А що я можу зробити? Це воля НКВД.

— Ти маєш письмове розпорядження?

— Ні, лише усне. Вони не дурні.

Так я опинився за бортом, одразу відчувши різницю між людиною без тавра і людиною з тавром. Колишні друзі, колеги по роботі, почали уникати зустрічі зі мною. Йду вулицею, бачу напереді знайому постать, і раптом та постать зупинилася, щось пригадала собі та й повернула вбік. Ех, чому я не лишився в глушині, біля вовків? Там було б значно легше...

Пішов до Профспілки скажитись на редактора (чіпляти сюди НКВД не мав права), на безпідставне формулювання свого звільнення. Профспілка відмахнулася, сказала, що це справа не її компетенції й треба їхати в область. Отже, ліквідував своє обжите гніздо, спродав усе, що мало якусь вартість, узяв рухоме майно, тобто єдину налізу й подався до Харкова. Квартири вже нема. Переночував першу ніч в одного приятеля-підприємця, що мешкав у будинку «Сіюва», ранком, по щирості, розповів, що зі мною трапилось. Бачу, приятель зів'яв. Почав шось белькотіти про тісноту приміщення, про те, що, мабуть, сьогодні приїде брат жінки. і тоді, на жаль, місце для мене вже не знайдеться. Отже, попрощався й пішов з валізою в гуртожиток, до Наталки. Дівчина співчувала моїй невдачі, журилася зі мною й разом потішала: все, мовляв, минає, мине й ця прикрість. Просидів я в дівочому гуртожитку до вечора, а тоді підвівся й кажу:

— Ну, надобраніч!

— Куди ви?

— На вокзал. Там, може, десь пересплю.

Наталка обурилась.

— Ще бракувало вам безпритульності! Ось маємо одно ліжко вільне, подруга поїхала на тиждень додому, тут будете й спати.

— Незручно якось, Наталочко. Адже вас п'ятеро . . .

— Чому незручно? Ну, спитайте в дівчат, — підвигнула вона голос, — чуєте, дівчата, цей приїжджий амбітний товариш не має квартири і хоче йти ночувати на вокзал. Що ви скажете?

Тоді дівчата почали навперебій запрошувати мене лишитись.

— Соромтесь, товаришу! Кожен може опинитися в прикрому стані й обов'язок більш улаштованих людей — допомогти. Ви нас ані скільки не зв'яжете.

Милі дівчата! Вони гасили світло, напмацки роздягались, а ранком я відвертався до стіни, вивчав узори на ній і чекав, поки дівоча компанія впорається з своїм туалетом. Так і жив, наче будяк серед квітів, по-над тиждень часу.

Звичайно, кожного дня турбувався своєю справою. Подав скаргу до обласної Профспілки, шукав праці, шукав квартири. За кілька днів пощастило мені знайти кімнату в мальовничій околиці, де жив колись Квітка-Основ'яненко. Власники будинку — типові міщани — заломили надто високу ціну, а я ж бідний, як церковна миша... Випадково зустрів колегу з редакції, де недавно працював. Його так само, трохи пізніше, викинули за "неправильне" походження, як сина куркуля, і він теж приїхав до Харкова шукати спра-

ведливости. Отже, домовились, що будемо платити по половині, господарі не суперечили. Але ж — нове ускладнення: перш, ніж оселитись в квартирі, треба оформити прописку в міліції. Пішли з колегою в міліцейський район, стали в чергу до начальника. Начальник приймав відвідувачів по одному, дуже серйозно, з довгим допитом, хоч справи, здебільша, торкалися звичайної прописки.

— Ви хочете оселитись у Харкові? Маєте працю?

— Ні, покищо не маю.

— Тоді я не можу дозволити прописки.

— Та ж я жив у Харкові п'ять років.

— Коли?

— Два роки назад.

— Значить, ви вже загубили право на перебування тут. Право зберігається один рік.

— Товаришу начальнику, мусить же бути якийсь вихід. Я приїхав сюди в справі видання своєї книжки, я член харківського колективу письменників.

— Ага! В такому разі принесіть просьбу до мене від вашої організації і я вам дозволю місячне перебування.

— Лише місячне? А постійне?

— Постійне — ні. Постійне можливе лише

в тому випадку, коли влаштуєтесь десь на сталу працю.

Отже, поїхав до Місцевкому письменників. У вестибюлі зустрів Арона Копштейна, одягнутого в елегантне вбрання, зовсім несхожого на колишнього допитливого хлопчиська з Херсону.

— Товаришу Копштейн, ви мене пізнаєте?

— Ні...

— Пам'ятаєте, Херсон, готель «1-ше травня», лист вам через мене від “Нової генерації”...

— Так, так... А що ви хотіли?

— Я хотів... спитати, де можна побачити голову Місцевкому?

Копштейн показав пальцем на другий поверх і, сухо вклонившись, відійшов.

Так зустрілися давні знайомі. Проте, неуважність, індица пиха Копштейна якось не дуже мене вразила. Значно болячіше було мені почути через кілька років, що Копштейн загинув у фінляндській війні, бо він все ж таки був добрим українським поетом.

Дочекався я голову Місцевкому. Розповів без затаювання все, попросив виручити. Голова перелякався.

— А при чому тут Місцевком, товаришу?

— Як при чому? Це хто давав мені посвідчення про членство? Відносно ж допитів у відомій організації, хай у вас голова не болить.

Очевидно, коли б я був справді винний, мене звідти не випустили б.

Насилу дістав я папірця до начальника району міліції з проською прописати на один місяць члена колективу письменників, який прийняв до Харкова в справі друку своєї книжки...

Мій колега мав більший успіх. Натрапив на якогось порядного редактора одної заводської багатотиражки (вузько-виробничої газети), і той прийняв його на працю коректора, не звернувши уваги на “неправильне” походження хлопця.

Таким чином, ми оформились у міліції, та з працею в мене нічого не виходило. Стукав я в багато вікон, віконця відчинялись, іноді, на запитання, чи нема за ними вільної посади, відповідали: так, е. Але коли я діставав свою посвідку з “клясово-чужим елементом”, ті, що сиділи за віконцями, губили гумор і просили навідатись через тиждень, бо ще питання з посадою остаточно не вяснене...

Кожного дня заходив до Профспілки й чув незмінну відповідь: “мабуть, сьогодні ввечері розглянемо вашу справу”.

Чорт би забрав ту Профспілку! Та ж мені майже нема чим жити, економлю на їжі, на переїздах трамваем, ходжу, здебільша, пішки. Добре, що підтримує блакитнооке дівча з своєї жалкої студентської стипендії. До чого я дожився!

Зайшов одного разу до Касяненка, розповів йому про свої незаслужені поневіряння. Касяненко аж плюнув.

— От ідіоти! То вони ще ворушать шестилітню давність? Хочеш, я напишу від себе листа до НКВД чи до Профспілки, що вся та справа виливки не варта.

Дякую вам, дорогий учителю, за тепле ставлення і низько вклоняюсь вашим пізнішим стражданням у соціалістичних катівнях.

Кінчався місяць. Обміркувавши становище, вирішив я поїхати до своєї рідні в Чернігів. Там хоч не буде виганяти міліція і, можливо, влаштуюся десь на роботі.

Мав я залишити Харків через три дні, бо кінчався термін моєї прописки. І на протязі цих трьох днів витурили з праці мого колегу. Він був короткозорим і проочив страшну помилку в газеті. Замість Сталін, було видруковано Стадін. Колега дуже побивався, але нічого не вдієш. Мусів і він вилітати корком з негостинного Харкова. Згадав, що є в нього, в Чернігові, добрий приятель, і пристав мені до компанії.

Між іншим, Профспілка поновила нас нарешті в правах, запропонувала повернутись до місця колишньої праці, але... ми знали мізерний авторитет Профспілки, в порівнянні з "авторитетом" НКВД. Тому й вирішили не дратувати собак, зійти з їхньої дороги.

Пізно ввечері виїхали ми з Харкова. З уваги на досить далеку відстань, зайняли дві середніх полиці, одну проти другої, підклали під голову свої дорожні торбини і заснули. Я прокинувся на світанку й зауважив, що голова мого колеги лежить на голій дошці. Розбудив, питаю:

— А де твоя торба?

Колега схопився, як опечений, і почав нишпорити навкруги, безпорадно повторюючи:

— Та що ж це таке? Та що ж це таке?

Раптом ми зауважили якусь розливу на полиці рідину, понюхали її й зрозуміли справу. Жулики піділляли колезі під носа дурману й спокійно витягли торбину.

Бідний колега був просто приголомшений пропажею. Адже в торбинці містилося все його багатство: убрання, білізна, нове взуття, а ці речі — на вагу золота, не скоро й не так легко можна їх набути.

Досить пригнічені, злізли з поїзда, пішли до стоянки візників, бо місто від станції не близько. Сіли на бричку ще не старого візника, попе-

вався. А взагалі вирішив: побуду до Нового року, й як нічого втішного не висиджу, мандрую в Донбас. Копальня людською біографією не цікавиться, їй потрібні м'язи. Ну, а я ж ще молодий і здоровий, витримаю.

Настав Новорічний вечір. Усі пішли в клуб, на ялинкову виставу, я лишився на господарстві. Сумно і боляче. Це, мабуть, перший рік у своєму житті зустрічаю я сам. Як взагалі примиритися з петлею, що висить над головою кожного? Де той просвіт серед чорних хмар, за яким стужилися людські очі?

Що то діється? Милій Боже!
Земля в крові, земля в огні,
І Хам, як лицар-переможець,
Сидить на білому коні...

Написав ліричного вірша. Полегшало. Ліг спати після дванадцятої, коли рідні повернулися з вистави. А на ранок листоноша приніс короткого листа:

«Приїздіть на постійну роботу. Платня ось така. Квартира забезпечена. Чекаю».

Це був мені Новорічний дарунок. Того ж дня попрощався з рідними і в доброму настрої, з добрими надіями, сів на поїзд.

ОСТАННІЙ ПРИТУЛОК

Місто, куди я потрапив, зберегло, волею випадку, давнє своє обличчя. Скрізь бачиш пам'ятки старовини: церква стилю “козацького бароко”, фортецю з рештками оборонного рову навколо, торкнутий руїною, але реставрований графський палац, теперішній державний музей. Дивно, що тих пам'яток не знищили.

А яка надзвичайна природа! Парки з древніми кам'яними альтанками в них, із двохсотлітніми, порослими мохом, дубами. На окраїні — річка, мальовничі пагорби-могили, за півкілометра — несходимий ліс.

Швидко освоївшись з обов'язками в редакції, відчув я “творче тремтіння” й вирішив написати історичну повість. Місто мало велику бібліотеку, там я знайшов усі потрібні мені матеріяли, ознайомився з ними й почав...

Хай не сміються читачі з анахронічного слова “натхнення”. Воно таки існує, воно, як хвороба, приходять несподівано й так же несподівано зникає. Я майже не спав ночами й написав щось з десяток розділів.

Поїхав до Харкова, прочитав той початковий доробок у колі друзів-письменників. Вони пророкували мені “велику славу”, радили продовжувати далі.

Чудесний мій притулок! Коли наставала ніч, здавалося, що воскресають давні часи, що чую я тверді кроки безстрашних козаків, і вони питають:

— Ну й що ж? Здалися? Схилили голови перед розбишаками? Дайте їм наодрмах...

Один мій приятель, що приїздив до мене відпочивати, не виходив із стану захоплення.

— Я думав, — казав він, — що моя місцевість найкраща, але ж — ні. Українська природа скрізь наче змагається за красу. Ніколи не бачив я більш мальовничих околиць.

Почавши з непомітного гвинтика, скоро став я “головним мотором” редакції. Газета завжди цікава, повна актуальних питань і “читабельних” матеріалів. Уже прислали до нас двох студентів Інституту журналістики, щоб учились, як працювати. Уже дістали ми подяку Відділу Преси “за вмiле висвітлення найважливіших питань”.

Редактор казав:

— Я не помилився в вас. Плювати мені зрештою на всякі обвинувачення.

Так спокійно, гарно минав час, і раптом, од-

ного ранку, просить мене до себе стривожений редактор.

— Слухайте, що ви наробили?

— Не знаю...

— Хто писав статтю про Ворошилівський колгосп?

— Завідувач партвідділу.

— Принесіть мені ту статтю.

Перечитавши, редактор скипів.

— Ах, ідіот! Де ж його голова? Недарма хотів я його позбутись.

— А що, власне, трапилось?

— Що? Бачите, тут колгоспники співають пісню про Примакова, а Примаков — ворог народу. Куди ви дивились?

Мені стало прикро.

— Дорогий редакторе, — сказав я, — та ж і ви переглядали цю статтю перед друком. Звідки було мені чи вам знати, що герой громадянської війни Примаков потрапив у вороги?

— Ви мусите знати все. Ви відповідальний секретар редакції. У вас питають...

— Знаєте, що? — кажу. — Це вже починається казка про сірого бичка. Очевидно, я мушу залишити редакцію.

— Ні. Але... якщо б вам пошастило десь улаштуватися, було б краще для вас.

Того ж дня поїхав я до сусіднього району,

рідньо домовившись про ціну. Візник хльоснув у повітрі батоном і бадьоро вигукнув:

— Вьо, Аркадій!

У колеги, як рукою зняло його похмурий настрій.

— Ха-ха-ха! — аж засичав він від сміху. — Аркадій? Чому Аркадій? Може, на честь Аркадія Любченка?

— Так його назвали, — мелянхолійно відповів візник.

— Ні, це чудово, — не вгавав мій приятель, звертаючись до мене. — Запиши: ми в'їхали в древнє місто Чернігів на коні Аркадії.

Так, незначний епізод відігнав тугу, спричинену залізничними жуликами.

Колега знов мав успіх. Уже другого дня почав працювати в місцевій газеті, а я... ходив по місту й прислухався до “внутрішнього голосу”. Може, це й смішно, але інтуїція мене ніколи не зраджувала. І вона заперечливо хитала головою, тягнула кудись далі. Через півроку я довідався, що той мій нещасний приятель, катований у льоху Чернігівського НКВД, збожеволів.

Проживши пару тижнів у Чернігові, скористався я з запрошення близько знайомого, молодого подружжя в Черкасах і поїхав туди “на дачу”, хоч уже наставала зима.

Є на нашій батьківщині багато людей, які

включують у вічі небезпеці, ходять по краю прірви, зневажають те паскудство, що розплодилося “з легкої руки” комуністів. Тим людям можна вірити в усьому, вони вас ніколи не зрадять, не донесуть, не скалічать вашої душі.

До таких благословених істот належала й молода пара. Вона знала, що я ізгой, людина з непевним “завтра”, кандидат на в'язня. І однак, тримала мене по-над місяць, як свого родича, не боячись підозри. Чоловік сказав мені:

— Ти улаштуватись покищо не спіши. Хай мине, принаймні, півроку. І їдь подалі від того місця, де хотіли тобі прийти справу.

— А чим жити?

— Чим? Я тобі дам кілька сотень, переходиш десь ще, світ не весь жорстокий.

Мені подобались широкі Черкаські вулиці, провінційний спокій на них, надзвичайно подібалися й мої вольові приятелі. Але пора й честь знати.

Отже, подався я в глухе село, до своїх батьків, заліз на піч і став читати Жюль Верна для зміцнення підтоптані нервової системи...

Звичайно, не лише для Жюль Верна я поїхав у село. На ту адресу мали приходити до мене листи, в тому числі ділові. Два редактори ще в Харкові обіцяли мене викликати “при найменшій змозі”. То ж я тої “найменшої змоги” й споді-

розповів, що трапилось. І, як завжди, начальство зів'яло.

— Я дуже потребую кваліфікованого працівника, не раз чув про вас, але... при такій ситуації . . .

Словом, я повернувся назад і сказав своєму редакторові:

— Ви за мене не турбуйтеся. Примакова я особисто не знав, відповідати за його дії не можу. Чекайму, аж поки явиться НКВД і накаже мені залишити редакцію.

Все поламалося. Не було чого говорити про творчий настрій. Дні тягнулись, наче тижні, і кожного дня очікував я виклику в похмуру устану. Як мені не щастить! Чому за якусь катастрофу на залізниці відповідає стрілочник? Чортівська система накидається шулікою на слабших і нищить їх. Але — не златися!

Працюю, дивлюсь “незалежно” навколо. А ежовська мітла виконує свій божевільний танець, смерть нахилиється над кожним, кличе, запрошує відпочити...

Одного разу йшов я вулицею й почув кризь радіоприймач:

«Мерзенних ворогів народу Тухачевського й інших засуджено до найвищої міри соціального захисту — розстрілу. Присуд виконано».

І безпосередньо після того сповіщення уро-

чисто загірив марш “Funèbre” Шопена. Було дивно, було незрозуміло. Але марш грімко і тоскно ридав через усі радіоприймачі, наповнював серця болем.

Якийсь очайдушний “ворог народу”, як пізніше я довідався, поставив патефонну платівку в Московській центральній радіостанції і віддав пошану загиблим, що за народною версією, хотіли зробити переворот у Кремлі.

В місті, так, мабуть, як і скрізь в СРСР, піднявся шум. Зелені жуки — енкаведисти — бігали, наче обпечені, почалися арешти “низів”. Дамоклів меч повільно наближався до моєї голови.

ЖИТТЯ НА НИТОЧЦІ

Був лагідний, але вогкий серпневий вечір. Хмари клубочилися вгорі і поступово застидали все небо. Наніч мав піти дощ.

Я почув тихий стукіт у віконну раму, відчинив двері й побачив редактора, дуже стурбованого, наче він тількищо пережив якусь особисту біду.

— Вийдемо в сад, — сказав він пошепки.

— Там нема нікого?

— Ні.

Ми сіли на ослоні, над яром, що тягнувся два кілометри аж геть до станції, і редактор почав так:

— Може, я роблю злочин перед партією, але ж ми... діти одного народу. Годину тому я випадково підслухав у Райпарткомі розмову про вас між секретарем і начальником НКВД. Цей говорив, що вас повинні були арештувати ще рік раніше, що він має вашу справу з попереднього місяця мешкання. Я стояв у коридорі, під дверима, і непомітно вийшов на вулицю. Ось довідка, що ви звільнені за власним бажанням, і

гроші. Ви ще молодий і здібний, мусите жити. Далі мені вам пояснювати не треба.

Редактор потис мені руку й пішов, а я ще хвилин десять сидів у саду й “усвідомлював” справу.

Бачив ясно, що місця мені в моїй країні нема, що обставини, в які я потрапив, самі по собі безглузді, переможуть усякий глузд. Покласти на “якось буде”? Збільшити собою населення советських в'язниць? В ім'я чого?

Коли я їхав сюди, мати благословила мене образом “Моління про чашу”.

Хай обійде мене чаша сія!

Нерви були напружені докраю. Мабуть, таке почуття має звір, коли його заженуть у кут, і він бачить з усіх боків наставлені леза.

Я забобонний. Іде вже дрібненький дощ, а я вибирають у незнану дорогу. Дощ на дорогу — це добре.

Трохи незручно перед господарями. Вони так тепло ставилися до мене, а я навіть не можу з ними попрощатись.

Кидаю все набуте за цей час, як кидав уже не раз і не два. Циган, Вічний жид, парія...

Але нема чого філософувати. Безмежна дяка людині, що людське поставила над вигіднішим. Правда, формально за мене ніхто не відповідає.

Втік, не сказавши ні слова, розтанув у повітрі.
Ловить!

Випростався, нечутною ходою перейшов сад і визирнув на вулицю.

Мокро. Нема ні душі. Міське життя причаїлося у хатах і, може, так само тривожиться, чекає небезпеки.

«Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышет человек...»

ВТЕЧА І ЗМІНА ФАХУ

Я гарячково збирався. Хто-зна, скільки я мав часу. Може, ще ніч, а, може, за годину вже прийдуть, постукають, а то й зовсім без стуку рвонуть тендітні двері і скажуть: “Ходімо”!..

Узяв лише те, що вмістилося в невеличкій валізі, решту лишив. Поклав на столику платню за місяць (щоб не лаяли) і записку: “Збережіть мої речі. Іду в раптову подорож”.

Знову перейшов садом і званою стежкою спустився в яр, щоб не йти на станцію через місто.

Вночі дістався я до «Гіганта» — величезного студентського гуртожитку. «Гігант» спав, лише де-не-де блимав огонь у вікнах. Постукав до дверей Наталчиної кімнати, викликав її в освітлений коридор. Вийшла, рожева зі сну, перелякана, спитала:

— Чому так пізно?

— Хотів побачитись... востаннє.

Блакитні вогники дівочих очей погасли.

— Що скоїлось?

— Мене мають забрати... Тікаю з України.

І я знову пірнув у темні харківські вулиці, а опісля затерся в багатолюдній, метушливій, вокзальній юрбі.

Тук-тук-тук... Тук-тук-тук...

Вагон півосвітлений. У вагоні сонне хропіння. Мчить поїзд через поля і луки, через міста і села.

Москва... Оренбург... Аральське море...

Ночі і дні чергуються, все далі покинутий рідний край.

Ось і столиця Кіргізії — місто Пішпек, або по-новітньому — Фрунзе. Дивна суміш Європи й Азії. П'ятиповерхові будинки і глиняні халупи біля них.

Спека така, що не можна витримати. На кожному розі п'ю, як кінь, воду, шукаю нічлігу, звертаючись у цій справі до прохожих.

Знайшов притулок у якихось росіян-аборигенів і на ранок утік, бо цілу ніч воював з блощицями. Ночував у гамірному й брудному Будинку Дехканіна (Селянина), в татарів на підлозі і в міському парку, де не було блощиць, зате нічний пронизливий холод мало мене не з'їв. Загалом же в азійському краю святий спокій, ежовська мітла покищо працювала на європейських теренах.

Я ще мав спокусу влаштуватись за фахом. Не зразу ж мене викриють, а я тим часом зорі-

єнтуюсь у нових умовах. Зайшов до редакції столичної газети, показав свої (кращі) документи. Мені запропонували відділ міських культурних установ.

— А як з квартирою?

— Квартири, на жаль, дати не можемо. У нас і старі працівники досі нючують де доведеться.

З уваги на це ускладнення, виїхав (за порадою журналістів) до району, де потребували досвідченого секретаря редакції. Але на місці виявилось, що крім державної (російської), треба знати ще й тубільну мову.

Тоді вийняв довголежаний диплом і пішов у районну Наросвіту. Думав: як буду я працювати за фахом, до якого не маю покликання? Це ж насильство над собою!

Я помилився. Бо, коли вперше став перед шкільною (дорослою) аудиторією і побачив десятки допитливих очей, я сказав собі:

— Є для кого працювати. Є благодісна мота — кидати в юні душі зерна краси, правди і людяности, найбільших чеснот, що їх має недосконале, отруєне егоїзмом і злобою, наше життя.

Буенос-Айрес
1950—1952 рр.

ПІСЛЯМОВА

Дорогий Читачу!

В передбаченні можливої критики цих мемуарів, дозволю собі заздалегідь дати суттєві пояснення:

Це не є художній твір, а звичайна публіцистика, з більш-менш послідовним переліком подій.

Можливо, що десь трапиться часова чи історична неточність. За неї прошу вибачити, бо щоденника не вів, а пригадував минуле перед двадцятьма роками.

Автор жодною мірою не претендує на аврел мученика. Насправді, він таким не був, іноді мав непогані, навіть упривілейовані умови, іноді, як і мільйони інших, переживав скруту.

Ще менше хоче автор показати себе національним героєм. Він був спочатку передснаним "будівничим соціалізму" в тій ділянці, де працював, а опісля, побачивши облуду, відійшов у тінь і "замовчав на своїй мові", як мовчать на всіх мовах громадяни ССРСР.

Яка ж мета цієї книги?

Її адресовано не тим моїм землякам, що їм,

разом зі мною, пощастило вирватись на волю. Мої советські земляки, очевидно, переживали більші нещастя, ніж я.

Книгу цю адресовано людям протилежного боку залізної заслони, які ні одного дня не жили під Советами, і не знають, що криється під цією лагідною, невинною назвою.

Чи є в світі країна, що забороняє власну думку?

Так, є!

Чи десь шкодують сонця і повітря для людини?

Так, шкодують!

Чи можна бути без вини винним?

Так, можна!

Лише той, хто вмів своєчасно тікати, не зазнав смертельних "соціалістичних" таборів. Але тікали тисячі, а мільйони тепер, коли ми живемо нормально, конають у страшних фізичних і моральних муках.

Автор цієї книги хотів зі свого боку хоч трохи подякувати вождям революції за "щасливе життя" на його Батьківщині і на Батьківщинах інших колонізованих народів.

Бо "будні" — скрізь однакові. Скрізь видушується, випікається гарячим залізом гідний національний дух, вирощується покоління роботів,

що покірно гнуть спину перед купкою комуністичних хамів.

Перед к у п к о ю , бо рядові, звичайні комуністи — це також погній для володарів. Скільки їх закінчило свою “кар’єру” під кулями енкаведистів або в снігах Півночі! Їх викидають, як зношені гвинти з машин. Людей, мовляв, вистачить, і нема чого їх шкодувати.

Хай же український Читач, що не бачив сучасної есесерної України, перечитає цю книжку, і якщо ворухнеться в Читачеві думка осуду новітнього рабства-комунізму, автор вважатиме, ащо він досяг своєї мети.

А. Галав

З М І С Т

	ст.
(День тяжко розплющував повіки)	5
Лябораторія критичної думки	7
Незвичайна зустріч і звичайні враження	11
Миші і вино	20
Асканія Нова	25
«Рагбоспи»	32
Чистка від... порядности	36
Тракторбуд	42
Шляхетні мікроби	46
На самоті	52
Київські знайомства	56
Удар голоблею і його наслідки	63
Лицем до мас	68
Ілюзії і дійсність	72
Чорне є рожеве?	77
Розколина у власному світогляді	82
Будинок Літератури	88
Найкраще — в лісі	94
Урядові портрети	101
Початок жаху	110
Прикордоння	114
Від ворот — поворот	122
Нова подорож	126

Відпочинок	131
Ні в тих, ні в цих	136
Напередодні історичних пострілів	141
Самозаслання	149
Кам'янець на Поділлі	153
Комони ржуть за Сулюю...	161
Перший і єдиний раз у Росії	167
Над Дніпром	173
Ви винні	178
З вовчим пашпортом	184
Мандрівка в невідоме	191
Останній притулок	195
Життя на ниточці	200
Післямова	206

Друк закінчено 18 квітня 1958 року.

25m
290
195

10046